

TURKUQAZ

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Turquoise International Journal of Scientific Research of
the Turkic World

Yılda iki sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli
bilimsel-akademik e-dergidir.

Cilt: 5, Sayı: 1 - Haziran 2024
Volume: 5, Issue: 1 - June 2024

ANKARA

Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Turquoise International Journal of Scientific Research of the Turkic World

e-ISSN: 2717-8609

TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nin Dizinlendiği veritabanları: ASOS İndex, CiteFactor, ERIH Plus

SAHİBİ: Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

Hacı Bayram Mah., Çankırı Caddesi, No: 45/438, YIBA Çarşısı, Ulus, Altındağ-ANKARA, E-Posta: edt.synergy@gmail.com

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Ankara Üniversitesi, DTCF, Türkiye

Prof. Dr. Hayati AKYOL, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Direktörü, Azerbaycan

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Ahtem CELİLOV, Kırım İşletme Enstitüsü, Ekonomi ve İşletme Fakültesi, Simferopol, Kırım, Ukrayna.

Prof. Dr. Ali ASKER, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Arife Figen ERSOY, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Arshi KHAN, Aligarh Muslim Üniversitesi, Siyasal Bilimler Bölümü, Aligarh, Hindistan.

Prof. Dr. Asem NAUŞABAYEVA HEKİMOĞLU, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Barno UBAYDULLAYEVA Mashrabjonovna (Maşrabjonovna) Taşkent Sulama ve Tarımsal Mekanizasyon Mühendisleri Enstitüsü "Beşeri Bilimler" Bölümü, Özbekistan.

Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Elmira ZULPIHAROVA, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan.

Prof. Dr. Halil İbrahim SAĞLAM, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Mamatkul JURAYEV, Özbekistan İlimler Akademisi Dilbilim, Edebiyat ve Folklor Enstitüsü, Özbekistan.

Prof. Dr. Mehmet Suat BAL, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Mustafa YAVUZ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Osman SAMANCI, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Özlem BEKTAŞ, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Özgür AKTAŞ, Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

Prof. Dr. Shohistahon (Şohistahon) ULJAYEVA, Taşkent Tarımsal Sulama ve Mekanizasyon Enstitüsü, Özbekistan.

Prof. Dr. Tattigul KARTAYEVA, El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Kazakistan.

Prof. Dr. Vitaliy RODINOV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu.

Prof. Dr. Vüsale MUSALI, Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Afina BARMANBAY, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

Doç. Dr. Almas İSMAYILOVA, Dağıstan Devlet Üniversitesi, Mahaçkale, Rusya Federasyonu.

Doç. Dr. Alyona Yuldaş Kızı BALTABEYEV, Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan.

Doç. Dr. Eduard LEBEDEV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu.

Doç. Dr. Elmira MEMMEDOVA-KEKEÇ, Bakü Avrasya Üniversitesi, Genel Filoloji Böl. Azerbaycan.

Doç. Dr. Elnur AĞAYEV, Lefke Avrupa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, KKTC.

Doç. Dr. Elza SAMEDLİ, Hazar Üniversitesi Beşeri Bilimler, Eğitim ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı, Azerbaycan.

Doç. Dr. Faik ELEKBERLİ, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Felsefe ve Hukuk Enstitüsü, Azerbaycan.

Doç. Dr. Gulmira AZRETBERGENOVA, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Maliye ve Muhasebe Bölümü, Kazakistan.

Doç. Dr. Leniyara DZHELİLOVA, Kırım KİPU Üniversitesi, Kırım, Ukrayna.

Doç. Dr. Mehmet FİDAN, Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye.

- Doç. Dr. Ramazan KAYA, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye.
Doç. Dr. Samet AZAP, Kastamonu Üniversitesi, Türkiye.
Doç. Dr. Seadet ŞİHIYEVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Z.M.Bünyadov adına Şarkşinaslık Enstitüsü, Azerbaycan.
Doç. Dr. Sherzodhan MAHMUDOV, Özbekistan İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Özbekistan.
Doç. Dr. Tahirova Feride İnsan kızı, Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi, Rusya Federasyonu.
Doç. Dr. Vecihi Sefa HEKİMOĞLU, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.
Dr. Farhad RAHİMÎ, Urmiye Üniversitesi, İran İslam Cumhuriyeti.
Dr. Ilirjana KACELİ (DEMIRLIKA), Elbasan Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi, Arnavutluk.
Dr. Öğretim Üyesi Melek SARI GÜVEN, Bartın Üniversitesi, Türkiye.
Dr. Öğretim Üyesi Merve KARAÇAY TÜRKAL, Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye.
Dr. Öğretim Üyesi Nükhet ELTUT KALENDER, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye.
Dr. Öğretim Üyesi Tahir AŞİROV, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye.
Dr. Öğretim Üyesi Uğur TOZKOPARAN, Burdur Mehmet Akif Üniversitesi, Türkiye.
Dr. Daria ZHIGULSKAYA, Moskova Devlet Üniversitesi, Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü, Rusya Federasyonu.
Dr. Eylem Öztürkci, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye.
Dr. Hasret İPEK İLÇİN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye.
Dr. Lamiye GAFARZADE, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan.
Dr. Vural ÖNTÜRK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye.
Dr. Yakut AMİROVA, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan

Dergi Editörü: Prof. Dr. Refik Turan, Aksaray Üniversitesi

Yabancı Dil (İngilizce) Editörü: Arş. Gör. Gülşah Öz, Aksaray Üniversitesi

YAYIN KURULU

- Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Fikret TURAN, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Kerem KARABULUT, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye
Prof. Dr. Nesib L. NESİBLİ, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye
Doç. Dr. Ferit YÜCEBAŞ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türkiye
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan
Dr. Öğretim Üyesi Çiğdem KARAÇAY, Hitit Üniversitesi, Türkiye
Dr. Milyausha GAYNANOVA, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Tataristan, Rusya Federasyonu.

SAYI HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE

Prof. Dr. Almaz Ulvi	Azerbaycan Milli İlimler akademisi
Prof. Dr. Ayşe Atıcı Arayancan	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Prof. Dr. Vüsale Musalı	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Abdolvahid Soofizadeh	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Afina Barmanbay	Kars Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Faiq Elekberli	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Ferah Hüseyin	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Ferit Yücebaş	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Fidan	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Meryem Arslan	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Tuncay Türkben	Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsrail Karataş	Alanya Alaeddin Kekubad Üniversitesi

TURKUAZ ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ YAYIM İLKELERİ

1. Yayınlanacak yazılar Türk Dünyası ile ilgili ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış olmalıdır.
2. Bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler, daha önce yayımlanmamış olmak ve sunulduğu bilimsel toplantı bilgileri makale üzerinde belirtilmek kaydıyla yayımlanabilir. Bu durumda etik sorumluluk makale sahibine ait olur.
3. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce yazılara da yer verilebilir. Türkçe çalışmalarda Türkçe ve İngilizce; İngilizce çalışmalarda ise 300 kelimeyi geçmeyecek şekilde Türkçe ve İngilizce özete ve 3-5 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
4. TURKUAZ Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisine gönderilen yazılar önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmelerini yaparlar. Yayına kabul edilmeyen yazılar iade edilmez; ancak yazarın istemesi hâlinde bir nüshası kendisine verilir. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür.
5. Dergide yayınlanan her türlü yazının içeriğinden yazarları sorumludur.
6. Makaleler derginin Dergipark platformu üzerinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkuaz> adresinde yer alan sayfasına yüklenmek suretiyle süreç başlatılmış olur.
7. Dergimiz Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayınlanır.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Başlık ve Dipnotlar: Makale başlığı iki yana yaslı, 14 punto, koyu ve Cambria yazı tipinde yazılmalıdır. Başlık en fazla 15 sözcük olmalı, bağlaçlar hariç olmak üzere her sözcüğün ilk harfi büyük harfle yazılmalıdır. Türkçe yazılmış makalelerde makalenin İngilizce başlığı da aynı biçimde yazılmalıdır. Makale ile ilgili belirtilmesi gereken özel hususlar makale kabul edildikten sonra başlığına konulacak (*) ile sayfa altında açıklanacaktır. Çalışmanın kabul edilmesinden sonra yazar(lar)ının adı soyadı ortalı, koyu, 12 punto, Cambria yazı tipinde, soyadı büyük harflerle ve ortalı olarak, yazar sayısı birden fazla ise yazarlar tarafından belirlenen sırayla yazılacaktır. Yazar(lar)ın unvanıyla birlikte, çalıştığı yerin açık adı, şehir-ülke bilgisi, e-posta adresi ve ORCID numarasına dipnot olarak makalenin ilk sayfasında yer verilmelidir. Dipnotlardaki tüm bilgiler Palatino Linotype yazı tipinde, girintisiz ve 10 punto olmalıdır.

Türkçe ve İngilizce Kısa Özet: Dergiye Türkçe ve İngilizce çalışmalar yayınlanmak üzere kabul edilmektedir. Türkçe hazırlanan çalışmalarda Cambria yazı tipinde, 10 punto ve 200 sözcüğü geçmeyecek şekilde Türkçe özet ve 300 sözcüğü aşmayacak şekilde hazırlanan İngilizce kısa özet (Abstract) yer almalıdır. Aynı şekilde İngilizce hazırlanan çalışmalarda Türkçe kısa özete yer verilmelidir. Türkçe ve İngilizce kısa özetlerin altında 3-5 anahtar sözcüğe yer verilmelidir.

Bölümler ve Alt Bölümler: Çalışmalarda ana bölüm başlıkları (birinci düzey başlıklar) Arabik rakamlarla numaralandırılarak Cambria yazı tipinde, 12 punto, koyu, sola yaslı ve tümü büyük harf biçiminde yazılmalıdır. Alt bölüm başlıkları (ikinci düzey başlıklar) Cambria yazı tipinde, 11 punto, koyu, sola yaslı, her sözcüğün ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. Üçüncü düzey başlıklar ise Cambria, 11 punto, koyu, italik, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak biçimde yazılmalıdır. Çalışmalarda ana metin Cambria 11 punto ile yazılmalıdır.

Metin içindeki paragraflar en az üç cümleden oluşmalı ve paragraflar arasında bir satır boşluğu bırakılmalıdır. Aynı şekilde başlıkların öncesinde ve sonrasında da bir satır boşluk verilmelidir. Makalenin tamamında girintiye yer verilmemeli, paragraflar arasında önce ve sonra aralık değerleri 0 olmalıdır. Metin içi atıfların yazımında, tablolarda, şekillerde ve kaynakça yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Çalışmalarda araştırmanın özelliğine göre GİRİŞ, YÖNTEM (Evren ve örneklem/çalışma grubu vb.) Veri toplama yöntemleri/teknikleri/araçları ve verilerin analizi), BULGULAR, TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER ve KAYNAKLAR bölümlerine yer verilmelidir. Ancak araştırmanın özelliğine göre yazarlar gerek duymaları halinde farklı bölümler de oluşturabilirler. Bölümlere yeni sayfadan başlanmamalı, bir bölüm bittikten sonra, aynı sayfada diğeri onu izlemelidir. Makale metninin tamamının yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Şekiller ve Tablolar: Şekiller yazım alanından taşmayacak şekilde makale içinde uygun görülen yerlere ortalı olacak şekilde yerleştirilebilir. Ana metinden şekle atıfta bulunulmalı ve mümkünse şekil açıklmalıdır. Her bir şeklin altında Arabik rakamlarla numaralandırılmış bir şekil başlığı yerleştirilmeli, makale boyunca aynı numaralandırma devam etmeli ve APA 6 yazım stiline uygun olarak yazılmalıdır. Şekil başlıkları biçim olarak Cambria yazı tipinde, 10 punto, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Şekil başlığında kaynak kullanılmış ise parantez içinde kaynak bilgisi eklenmelidir. Eğer şekil içinde yazılar varsa, 9 veya 10 punto olacak şekilde Cambria yazı tipiyle yazılmalıdır.

Tablolar sola dayalı olacak şekilde ve tamamında Cambria yazı tipi kullanılarak hazırlanmalıdır. Tablo başlığı, 10 punto ile yazılmalı, başlığın her kelimesinin sadece ilk harfi büyük olmalı ve başlık, tablo sayısının altında verilmelidir. Tablolarda APA 6 yazım stili kullanılmalıdır. Tablolara metin içinde tablo sayısı belirtilerek atıfta bulunulmalı ve tablo bittikten sonra yorumlanmalıdır. Tablolar, metin içinde kullanıldıkları yerde veya izleyen sayfada yer almalıdır. İlgili not ve kaynaklar, tablonun altında, "Not:" veya "Kaynak:" ifadelerinden sonra belirtilebilir.

Kaynakça: Makalede yararlanılan kaynaklar "KAYNAKÇA" başlığı altında ve varsa ek(ler)den önce APA 6 yazım stiline uygun olarak verilmelidir. Kaynakların tamamı, 11 punto ile ve her bir kaynağın arasında 1 satır boşluk verilerek, Cambria yazı tipinde ve iki yana yaslı, tek satır aralığında, önce ve sonra paragraf değerleri 0 olacak şekilde, girintiye yer vermeden yazılmalıdır. Kaynakçada yer alan her kaynağa metin içinden atıfta bulunulduğundan, yine aynı şekilde metin içinde kullanılan her bir kaynağa da kaynakçada yer verildiğinden emin olunmalıdır.

Ekler: İhtiyaç duyulması halinde kaynakçadan sonra ve geniş özetten önce, Ekler bölümü oluşturulabilir. Burada makale içinde atıfta bulunulan eklere yer verilmelidir. Birden fazla ek kullanılması halinde numaralandırılması gerekir. Makale içinde tablo veya şekil olarak verilebilecek unsurlara "Ekler" bölümünde yer verilmemelidir.

Geniş Özet: Yazar makalesinde isteğe bağlı olarak varsa Ekler, yoksa Kaynakça kısmından sonra gelecek şekilde 750-1000 sözcükten oluşan geniş İngilizce özete yer verebilir. Bu özet alt başlıklar içermemeli ve makalenin temel fikirlerini yansıtmalıdır. Geniş özetle aynen alıntıya yer verilmemeli, tablo ve şekil kullanılmamalı, Cambria yazı stilinde 11 punto olarak hazırlanmalıdır.

ETİK İLKELER VE YAYIN POLİTİKASI

Yayın Etiği

Aşağıda yer alan etik görev ve sorumluluklar oluşturulurken açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde bilimsel bilginin objektif bir şekilde üretilmesini ve yaygınlaşmasını destekleyici bir yayın süreci izlenmektedir. Bu sürecin başarılı bir şekilde işleyebilmesi ancak bütün paydaşların (yayıncı, editör(ler), yazar(lar), hakem(ler) ve okuyucu(lar) vb.) etik ilkelere yönelik standartlara uymaları ile mümkün olabilir. Bu nedenle dergi yayın sürecinin tüm paydaşlarının aşağıda belirtilen etik ilkelere uygun davranmaları beklenmektedir:

Yazarların Etik Sorumlulukları

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde yayımlanmak üzere makale sunumu gerçekleştiren yazar(lar)ın etik sorumlulukları:

- Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi Türkçe ve İngilizce dillerinde özgün bilimsek çalışmaların yayımlanmak üzere kabul edildiği bilimsel-akademik bir e-dergidir. Bu nedenle yazar(lar)ın yayımlanmak üzere özgün çalışmalar sunmaları, başka dergilerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere gönderilmiş makaleleri göndermemeleri gerekmektedir.
- Yazar(lar) çalışmalarında yararlandıkları kaynaklara etik ilkeler doğrultusunda ve bilimsel kural ve kaidelere uygun olarak gönderme (atıf) yapmalıdırlar.
- Makaleye katkı sağlamayan şahısların adı yazar olarak bildirilmemeli, makalenin yayımlanmak üzere sisteme yüklenmesinden sonra yazar ekleme, çıkarma veya yazar sırasını değiştirme talebinde bulunulmamalıdır.
- Değerlendirme sürecinde yazar(lar)dan makalelerine ilişkin bilgi ya da ham veri istenmesi durumunda bu bilgi ve belgeler editöre sunulmalıdır.
- Yayımlanma başvurusu yapılan makaleyle ilgili çıkar çatışması-çıkar birliği olan kişileri editörlere bildirmelidir.
- Yazar(lar), makalelerinde kullandıkları verilerin kullanım haklarına, araştırma-çözümlemelerle ilgili izinlerin ya da üzerinde araştırma yaptıkları katılımcıların onayının alındığını belgelemelidirler.
- Yazar(lar), değerlendirme ve erken görünüm aşamasındaki ya da elektronik ortamda yayımlanmış makalesiyle ilgili hatayı fark ettiklerinde bilgi vermek, düzeltmek ya da geri çekmek için editörle iletişime geçmesi gerekir.
- Yazar(lar), etik kurul kararı gerektiren deney, anket, ölçek, görüşme, gözlem, odak grup çalışması gibi nicel ya da nitel yöntemlerle veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul onayı aldığını; etik kurul adı, karar tarihi ve sayısı aday makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtmeli, etik kurul kararını gösteren belgeyi makalenin başvurusuyla birlikte sisteme yüklemelidir. Ayrıca olgu sunumlarında aydınlatılmış olur/onam formunun alındığına ilişkin bilgiye makalede yer vermelidir.
- Yazar(lar), veri toplama sürecinde etik ilkelere özen gösterdiklerinin kanıtlarını (başkalarının ölçek, anket, fotoğraf gibi belgelerinin kullanılması için kendilerinden izin alınması gibi) makale içinde sunmalıdır. Makalelerde araştırma ve yayın etiği ile fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğu

belirtilmelidir. Araştırma insan ve hayvan denekler üzerinde gerçekleştirilmiş ise araştırmanın uluslararası bildiriler, kılavuzlar vb uygun gerçekleştirildiği bildirilmelidir.

- Yazar(lar)dan derleme makaleler için etik kurul onayı istenmez. Bununla birlikte etik kurul kararı gerektirmeyen makalelerde de, etik kurul kararının gerekmediği, makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtilmelidir.

Editör, Editör Yardımcıları ve Alan Editörlerinin Etik Sorumlulukları

- Editörler, hakemlerin, yazar(lar)ın, araştırmacı, uygulayıcı ve okuyucuların bilgi gereksinimlerini karşılamaya gerektiğinde dönüt vermeye, yayın sürecinde düzeltme, açıklama gerektiren konularda açıklık ilkelerine göre davranmaya çaba gösterirler.
- Editörler, makalelerle ilgili olumlu ya da olumsuz karar verirken, makalelerin özgün değeri, alana katkısı, araştırma yönteminin geçerli ve güvenilirliği, anlatımın açıklığı ile derginin amaç ve kapsamını göz önünde tutarlar.
- Editörler, başvurusu yapılan makalelerin önemli sorunu olmadığı sürece ön değerlendirme aşamasına alır, olumlu hakem önerilerini göz önünde bulundurur, ciddi sorun olmadıkça önceki editör(ler)ce verilen kararları değiştirmezler.
- Editörler, derginin yayın politikaları arasında bulunan kör hakemlik ve değerlendirme süreci politikalarını uygular, hakemlerin kimlik bilgilerini gizli tutar, her makalenin yansız ve süresi içinde değerlendirilmesini sağlarlar.
- Editörler, makaleleri alan editörleri ve hakemlerin uzmanlık alanlarını dikkate alarak gönderir, değerlendirmelerin yansız ve bağımsız yapılmasını desteklerler.
- Editörler, makalenin yansız değerlendirilmesi için editörler, hakemler ve yazar(lar) arasındaki çıkar çatışması-çıkarcı birliği olup olmadığını göz önüne alırlar.
- Editörler, hakem havuzunun geniş bir yelpazeden oluşması ve sürekli güncellenmesi için arayış içinde olurlar.
- Editörler, akademik görgü kurallarına uymayan ve bilimsel olmayan değerlendirmeleri engellerler.
- Editörler, dergi yayın süreçlerini yayın politikaları ve kılavuzlara uygun işletilmesini sağlar, süreçte görev alanları yayın politikaları konusundaki gelişmelerden bilgilendirir, gerektiğinde eğitim programı hazırlarlar.
- Editörler, yayın sürecinde görev alanlar herkesle etkili bir iletişim içinde olur, belirli aralıklarla toplantılar düzenlerler.
- Editörler, değerlendirilen makalelerdeki kişisel verilerin korunmasını sağlarlar; yazar, hakem ve okuyucuların bireysel verilerini korurlar.
- Editörler; makalelerde insan ve hayvan haklarının korunmasına özen gösterirler, makalenin katılımcılarının açık onayının belgelendirilmesini önemserler, makalenin katılımcılarına ilişkin etik kurul onayı, deneysel araştırmalarda izinleri olmadığında makaleyi reddederler.
- Editörler; görevi kötüye kullanmaya karşı önlem alırlar. Görevi kötüye kullanmaya yönelik yakınmalar olduğunda, nesnel bir soruşturma yaparak, konuyla ilgili bulguları paylaşır.
- Editörler, makalelerdeki hata, tutarsızlık ya da yanlış yönlendirmelerin düzeltilmesini sağlarlar.
- Editörler, yayımlanan makalelerin fikri mülkiyet hakkını korur, ihlal olması durumunda derginin ve yazar(lar)ın haklarını savunurlar. Ayrıca yayımlanan makalelerin içeriğinin başka yayınların fikri mülkiyet haklarını ihlal etmemesi konusunda gerekli önlemleri alırlar; özgünlük-benzerlik denetimini yaparlar.
- Editörler, Dergide yayımlanan makalelere yönelik tutarlı eleştirileri dikkate alırlar, eleştirilen makalelerin yazar(lar)ına yanıt hakkı tanırlar.
- Editörler olumsuz sonuçları içeren çalışmalarını da göz önünde bulundururlar.
- Editörler, Dergiye iletilen yakınmaları inceler ve gerekli açıklamaları yapıp, haklı yakınmalarla ilgili sorunların giderilmesi için gerekli önlemleri alırlar.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları

- Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi makale değerlendirme sürecinde yazar(lar)ın hakemleri, hakemlerin yazarları tanımadıkları çift yönlü kör hakemlik ilkesi uygulanır, hakemler yazarlar ile doğrudan iletişim kuramaz; makale değerlendirme formları ve metin üzerinde belirtilen notlar ile düzeltme istemleri dergi yönetim sistemi üzerinden editörlerce yazar(lar)a iletilir. Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'ne başvurusu yapılan makaleleri değerlendirecek hakemlerin aşağıda belirtilen etik ilkelere riayet etmeleri beklenmektedir:
- Hakemler yalnız uzmanlık alanı ile ilgili makaleleri değerlendirmeyi kabul etmelidir.
- Hakemler, değerlendirmeyi yansızlık ve gizlilik içinde yapmalıdır. Bu ilke gereğince inceledikleri makaleleri değerlendirme sürecinden sonra yok etmeli, ancak yayımlandıktan sonra kullanmalıdırlar. Uyruk, cinsiyet, dinsel inanç, siyasal inanç ve ticari kaygılar, değerlendirmenin yansızlığını bozmamalıdır.

- Hakemler, çıkar çatışması-çıkar birliği olduğunu anladıklarında, makaleyi değerlendirmeyi reddederek, editörlere bilgi vermelidir.
- Hakemler, değerlendirmeyi akademik görgü kurallarına uygun biçimde, yapıcı bir dille yapmalı; hakaret ve düşmanlık içeren kişisel yorumlardan kaçınmalıdır.
- Hakemler değerlendirmesini kabul ettikleri makaleyi süresi içinde değerlendirmelidirler.

Etik İlkelere Uygun Olmayan Durumların Bildirilmesi

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde editörler, hakemler, yazarlar ile ilgili etik ilkelere uymayan bir davranış ya da değerlendirme sürecindeki, erken görünümdeki ya da yayımlanmış bir makale ilgili etik olmayan bir durumun tespiti halinde la karşılaştırılması durumunda edt.turkuaz@gmail.com adresine bildirilmesi gerekmektedir.

EDİTÖRDEN

Merhabalar,

Dergimizin yeni bir sayısıyla karşınızda olmanın mutluluğu içerisindeyiz. Dergimizin bu sayısında biri inceleme, dördü araştırma, biri ise kitap incelemesi olmak üzere altı makale yer almaktadır. Bu sayımızda gerek yayınlanmak üzere makale sunarak, gerekse yayın ve hakem kurullarımızda görev almak suretiyle katkı ve destek veren değerli bilim insanlarına şükranlarımı sunuyorum.

Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle, esen kalın...

Prof. Dr. Refik TURAN
Editör

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Araştırma ve İnceleme Makaleleri

20.Yüzyılda Azerbaycan Şiirinde Mustafa Kemal Atatürk
Terane HEŞİMOVA 1-8

İlyas Efendiyev'in Piyeslerinde Vuslat Teması
Nisa OKUMUŞ 9-17

Nutuk, Anı ve Diğer Kaynaklarda İsmet İnönü'nün Askerlik Hayatı
Ecem Asya YILDIZ 18-32

International Relations in the Conditions of Historical, Political and Religious Transformations in the Qajar State
Mirnazim CEFEROV 33-48

Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları Bölümü Öğrencilerinin Türk Lehçe ve Edebiyatlarına Karşı Tutum ve Davranışlarının İncelenmesi (Özbek Türkçesi Örneği)
Cüneyt AKIN - Ahmet KARAMAN - Sinan SARAÇLI - Erhan SOLMAZ 49-59

Kitap İncelemeleri

Cengiz Aytmatov Fenomeni ve Azerbaycan
Afina BARMANBAY 60-64

20. Yüzyılda Azerbaycan Şiirinde Mustafa Kemal Atatürk

Terane HEŞİMOVA*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 18.02.2024
Makalenin Kabul Tarihi: 25.04.2024
DOI: 10.54970/turkuaz.1439138

ÖZET

Büyük devlet adamı ve fikir adamı Mustafa Kemal Atatürk'ün sadece siyasi faaliyeti değil, hayatı, devlet kurma yöntemi, ideolojisi, zafer kazanma yeteneği tarih sahnesine çıktığı dönemden Azerbaycan'da meşhur olmuştur. Bu yönde bilimsel eserler kaleme alınmış, heykelleri, büstleri yapılmış, resimleri çizilmiştir. Atatürk'ün istiklal mücadelesi Azerbaycan'da "Türkiye'nin istiklalı uğruna mübarizesi" gibi resmi ideoloji olarak kabul edilmiştir. Çağdaş araştırmalara dayanarak söyleyebiliriz ki, Atatürk imgesinin edebiyatda, şiirde oluşması olguları 1930'lu yıllara dayanır. 1930'lu yıllarda, Atatürkcülüğün yasaklandığı bir dönemde Azerbaycan şairi, Stalin katliamının kurbanı olmuş Mikayıl Müşfik'in "Atatürk" şiirini kaleme alması önemli ve onurlu olgulardandır. Ne yazık ki, bu şiirin kaleme alınmasıyla ilgili bilgi aşağı yukarı 80-90 yıl sonra, 2017 yılında ortaya çıkmıştır. Makalede 20. Yüzyıl Azerbaycan şiirinde 1930'lu yıllardan günümüze kadar büyük Mustafa Kemal Atatürk'e adanmış şiirler sosyo-politik durumlar, mevcut ideoloji, sanatsal açıdan incelenmiş ve bu doğrultuda Mikayıl Müşfik, Bahtiyar Vahapzade, Halil Rza Ulutürk, Refik Zeka Handan, Zelimhan Yakup'un şiirleri konumuz açısından ele alınmıştır.

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Anahtar kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye, Azerbaycan, Ulusal şiir, 20. yüzyıl

Mustafa Kemal Ataturk in Azerbaijan Poetry in the 20th Century

ABSTRACT

Not only the political activities of the great statesman and intellectual Mustafa Kemal Ataturk, but also his life, his method of establishing a state, his ideology and his ability to win, became famous in Azerbaijan from the time he appeared on the stage of history. Scientific works have been written, statues and busts have been made and paintings have been drawn in this direction. His struggle for independence was accepted as the official ideology in Azerbaijan, such as "Turkey's struggle for its independence". Based on contemporary research, we can say that the formation of the image of Ataturk in literature and poetry dates back to the thirtieth year. It is an important and honorable fact that in the 1930s, at a time when Ataturkism was banned, Azerbaijani poet Mikayil Mushfig, who was a victim of the Stalin massacre, wrote the poem "Ataturk". Unfortunately, information about the writing of this poem became known approximately 80-90

* Doç. Dr. , Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Doğubilimcilik Enstitüsü, Merkezi Asya Bölümü, Bakü/Azerbaycan. E-posta: tarana_nur@yahoo.com.tr, ORCID Id: 0000-0001-6823-037X

years later, in 2017. In the article, the poems dedicated to the great Mustafa Kemal Atatürk in 20th century Azerbaijani poetry from the 30s to the present are examined in terms of socio-political situations, current ideology and artistic value, and in this direction, the poems of Mikayil Mushfig, Bakhtiyar Vahapzadeh, Khalil Rza Uluturk, Refik Zeka Khandan, Zelimkhan Yaqub are recommended for our subject.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Turkey, Azerbaijan, National Poetry, 20th Century

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti, lider, büyük devlet adamı ve fikir adamı Mustafa Kemal Atatürk'ün en büyük eseridir. Onun devlet kurma yöntemi, ideolojisi Azerbaycan'da öncelikli olmuş, sadece siyasi faaliyeti değil, hayatı, mücadelesi, zaferi, resimleri, heykelleri ve büstleri Azerbaycan halkının ilgisini çekmiş, bu yönde bilimsel eserler ve sanat örnekleri oluşturulmuştur. Azerbaycan'da Mustafa Kemal Atatürk'ün ismi tarih sahnesine çıktığı dönemden meşhur olmuş, genellikle 20. yüzyılda Büyük Önder'in yaşam ve faaliyeti Azerbaycan halkının ideolojisinde her zaman önem taşımıştır. Atatürk'ün istiklal mücadelesi Azerbaycan'da "Türkiye'nin istiklalı uğruna mübarizesi" gibi resmi ideoloji olarak kabul edilmiştir. 20 yüzyılın başlarında "Kommunist" gazetesinde basılmış makaleler bu dönemde resmi ideolojinin Mustafa Kemal'i desteklediğinin kanıtlarıdır: "Mustafa Kemal Cephelerde" (18 Ağustos 1920), "Türkiye ve Doğu Devrimi" (16 Kasım 1920), "Rusya'nın Sağcılar ve Konseyler Rusya'sı" (30 Kasım 1920), "Ankara Hükümeti -Milliyesi ve Sovyet Rusya'sı" (30 Aralık 1920), "Türkiye ve Doğu Sorunu" (28 Haziran 1921), "Yeni Türkiye ve Cemiyeti-Ekval" (20 Aralık 1922), Lozan (6 Temmuz 1923), "Türkiye Büyük Millet Meclisi Seçimleri Sona Erdi" (25 Temmuz 1923) (Ceferov, 2006: 6). "1930'larda Azerbaycan basını Moskova tarafından sıkı denetim altında olmasına rağmen büyük önder Atatürk'ün ölümü tüm dünya basınında olduğu gibi Azerbaycan basınında da yer bulmuştur. Atatürk'ün vefatını ilk haber olarak veren gazeteler arasında Komünist ve Genç İşçi gazeteleri başı çekerken, her iki gazete de haberi Anadolu Ajansına dayandırmıştır"(Aliyeva, 2015: 108).

Afina Memmedli "Ahmet Cevad ve Türkiye" kitabında Azerbaycan şairi, romantik edebiyat okulunun yetenekli temsilcisi Ahmet Cevad'ın "Dalga" isimli kitabının Mustafa Kemal Atatürk'ün şahsı kütüphanesinde bulunduğu gerçeğinden ve bu kitabı Ahmet Cevad'ın Atatürk'e imzalı hediyesi olduğundan bahsediyor. "Mustafa Kemal Atatürk'ün kişisel kitapları arasında Ahmet Cevad'ın Atatürk'e imzalı hediyesi olan "Dalga" kitabının ismine rastladık (Memmedli, 2010:107) yazan Afina Memmedli Ahmet Cevad'ın ve Atatürk'ün Balkan Savaşları sırasında şahsen tanış olma olasılığını da dile getirir.

Görüldüğü gibi, genel olarak, Azerbaycan'da Atatürk'e yönelik ideolojik tutumlar 1920'li yıllarda olumluydu. Ancak, 1930'lu yılların başından beri ister sosyo-politik düzeyde, ister ideolojik meselelerde ve bunlara ilişkin edebiyatta ve şiirde Atatürkcülük yasak hâline geldi. Nizami Ceferov "Azerbaycan Atatürkcülüğü, Yahud Haydar Aliyev Atatürk hakkında" makalesinde Azerbaycan'da Atatürk ideolojisini haklı olarak şu aşamaya ayırır:

I. Olumlu tutumun temeli (1920'ler);

II. Temel olarak olumsuz tutum aşaması (1930'ların başlangıcından 1950'li yıllara kadar);

III. "Liberal" ilişki aşaması (1950'li yılların ortalarından 1980'lerin ortalarına kadar);

IV. Romantik tutumlar (1980'lerin sonları ve 1990'ların başında)(Ceferov, 2006: 8).

Kaydolunan aşamalardan yola çıkarak, araştırmamızda Azerbaycan'da Atatürkcülüğün 1930'lar ve 2000'lar aşaması üzerinde yoğunlaşarak yeni olgular, yeni bakış açısı doğrultusunda sanatsal örnekler konu, içerik, idea açısından incelenecektir.

1. Mikayıl Müşfik'in "Atatürk" Şiiri

1930'lu yıllarda, Atatürkcülüğün yasaklandığı bir dönemde ünlü Azerbaycan şairi, Stalin katliamının kurbanı olmuş Mikayıl Müşfik'in (1908-1938) "Atatürk" şiirini kaleme alması önemli ve onurlu olgulardandır. Ne yazık ki bu şiirin kaleme alınmasıyla ilgili bilgiler, aşağı yukarı 80-90 yıl sonra, 2017 yılında ortaya çıktı.

*Gönlüm emreyledi, men gulağ astım
Bu şiiri ey dahi, aşkınla yazdım.
Aşkın olmasaydı, cephe boyunca
Bu söz ordusunu sıralamazdım.
Onun her bendine izin almadan
Sayısız milletlerin möhrünü bastım,
Sanat vadisinde öyle bilmeyin,
Yolumu kaybedib, yolumu azdım.
Bu şiiri yazmamla asırlar boyu
Dağlara, taşlara adımı kazdım
Ey ulu Atatürk diktim seninle
Şanlı abideni söz vatanında (Ahmet, 2017: 1).*

Türkiye ve Atatürk sevdalısı olan Mikayıl Müşfik'in şu mısraları büyük Mustafa Kemal'e sonsuz sevgisiyle doludur. Azerbaycan halkını kendi köklerinden, tarihinden, kültüründen, ulusal benliğinden ayırmayı, koparmayı hedefleyen Sovyetler Birliği'nin korkunç politikası, şairin millî kimliğini idrak ettiren bu gibi şiirlerine kayıtsız kalmazdı. Ne yazık ki, çok geçmeden vatansever şair Sovyetler'in katliam makinasının kurbanına dönüşmüş oldu. Büyük Önder'e adadığı bu şiir ise yargılanma sebeplerinden biriydi. Döneminde şairin cesaretle Türk milletinin Atasına şiir adaması, Türkcülük ve Panislamizm gibi değerlendirilmiştir. "Bu şiiri yazmamla asırlar boyu, dağlara, taşlara adımı kazdım" mısraları şiirin muhtevasının temel mısralarıdır. Dikkat edelim, halkı tarafından sevilen şair, gönülleri büyüleyen şiirler kaleme almasına rağmen bir tek şu şiiriyle tarihte ismi kalacağına inanır. Bununla da büyük Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk dünyasının en büyük isimlerinden olduğunu, Türk dünyasının millî mücadele tapınağı olduğunu dile getirir. Ortak Türkçe'den, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinin en güzel söz incilerinden oluşan "Atatürk" şiiri "Tanıtım" dergisinde 1980-1990 yılları arasında yayınlanmıştır. Belirlendiği gibi 1937 yılında yazılan şiir, aşağı yukarı 50 yıl sonra basımı gerçekleşmiştir. "Tanıtım" dergisinde şiirin ve yazarın tanıtımında böyle yazılmıştır: "Stalin'in yaptığı Aydınlar katliamında (1937) "temizlenen" binlerce Azeri türküsü arasında 29 yaşındaki Müşfik de vardı. Katliamla ilgili bütün belgeler yok edildi (Nazarlı, 2003: 9). Azerbaycan Atatürkcülüğüne armağan olan "Atatürk" şiiri, Türkiye'de 1928 yılından itibaren basılan gazeteler ve dergileri araştıran, Azerbaycan'lı muhacirlerin kardeş ülkede hangi gazete ve dergilerle iş birliği yaptığını öğrenen Dr. Dilkam Ahmet'in çalışmaları, çabaları sonucunda bulunmuştur.

2. Çağdaş Azerbaycan Şiirinde Atatürk İmgesi

Sovyetler döneminde kaleme alınan sanat eserlerini inceleyen araştırmacı Guntay Gencalp (Cavanşir), Stalin'in yaptığı aydınların katliamında katledilen büyük Azerbaycan şairi Hüseyin Cavid'in (1882-1941) "İblis" (1918) dramasında Osmanlı sarayından ve ordaki görevlilerden bahsedildiğini yazıyor. Araştırmacı, "Hüseyin Cavid'in Tasvir Ettiği Atatürk (2012, 88 s) sanatsal-

felsefi-tarihi değerlendirmesinde Hüseyin Cavit'in "İblis" dramındaki Elhan imgesiyle birebir Mustafa Kemal Atatürk'ü tasvir etmesini kanıtlamaya çalışıyor. Gençalp, Elhan isimli imgeyle Atatürk arasında çok ilginç kıyaslamalar sunuyor. Karşılaştırmalı çalışmada araştırmacının subjektif görüşlerine yer verilmiştir. Yazarın bazı yaklaşımları, görüşleri tartışmalı niteliktedir. Fakat, tüm bu çalışmalar, değerlendirmeler Sovyetler döneminin gerekleriyle sınırlandırılmış sanat eserleri ve bunların incelenmesine yönelik yeni bir yaklaşımı, Azerbaycanlıların sanat düşüncesinde Atatürk imgesinin ölümsüzlüğünü kanıtlamaktadır.

Azerbaycan'da Atatürk ideolojisinin romantik tutumlar aşaması kaydettiğimiz gibi 80'lerin sonları ve 90'ların başında gerçekleşiyor. Bağımsızlığa doğru ilerleyen Azerbaycan halkının bağımsızlığını kazanması yolunda kuşkusuz ki, çantasında Reşat Nuri Güntekin'in Çalıkuşu romanını ve Tevfik Fikret'in şiirler kitabını gezdiren, sanata büyük değer veren Atatürk'e adanan şiirlerin ayrıca yeri vardır. Millî kavram, millî mücadele, millî kimlik açısından bu şiirlerin halkın millî ideolojisinin gelişmesinde rolü müstesnadır. Türkiye şairleri ile birlikte, Kuzey Kıbrıs, Romanya ve diğer Balkan Türk şairlerinin sanatında olduğu gibi Azerbaycan şiirinde de Atatürk, halkını kurtaran, geleceğe ışık tutandır. 1980'lerin sonlarında ve 90'lı yılların başlarında, Azerbaycan şiirinde Atatürk imgesi Türkiye'ye adanan şiirlerin öncül imgesine dönüştü. Türkiye'nin devlet kurucusuna kendisinin sonsuz sevgisini izhar eden Azerbaycan şairleri Atatürk imgesini oluşturmakla okuyucusunun millî bilincinde Türkiye, kardeş sevgisini şekillendirmeye gayret ettiler. Azerbaycan'ın ünlü şairlerinden Bahtiyar Vahapzade, Halil Rıza Ulutürk, Kabil, Zelimhan Yakup, Abbas Abdulla, Refik Zeka Handan ve diğerlerinin sanatında Atatürk'e adanan veya Atatürk'ün adı geçen çok sayıda şiirler vardır. Bu şiirler Azerbaycan halkının ruhundaki Atatürk sevgisinin büyüklüğünü, milletimizin Önder'inin yüce bir insan olduğunu betimlendiren en değerli örneklerdir.

*Nedir arzum, dileyim Tanrı'dan imanla bu gün
Talanın, bağrına dağlar basılan halkım için
Yeni fikrin rüzgarından koca millet tarana
Bizi birleştirecek bir Atatürk'üm yarana (Vahapzade, 2004)*

Dikkat edelim, Azerbaycan halkının filozof şairi, büyük oğlu Bahtiyar Vahapzade'nin 1992 yılında yazdığı "Atatürk'ün Babası" şiirinde bağrına dağlar basılmış, yetmiş yıl esaret zincirlerinde inlemiş halkının kurtuluşu için Tanrı'dan umut yolları diliyor. Halkının ruhunu, yaşamını özünden uzaklaştıran Sovyetlerin sömürge politikasının köleliğinden kurtularak birleşmeyi istiyor, Atatürk'ün yoluyla gidecek bir liderin bunu başaracağına inanır:

*Atatürk'ün sinesi, yurdun alınmaz kalesi!
Atatürk milletinin hem atası, hem balası!¹ (Vahapzade, 2004: 128)*

Atatürk'ü yenilmez kale olarak betimlendiren şair, Büyük Önder'in yurdunu hem baba gibi koruduğunu hem de evlad gibi sadık olduğunu dile getirir.

Ünlü Azerbaycan şairi Zelimhan Yakup'un (1950-2016) Atatürk'e adanan "Atatürk" şiiri aynı motiftedir. Şiirin tarihini anlatan şair, yazıyor: "Almanya'ya tedavi için gidiyordum.

¹ Burada; balası evladı anlamında. T.H

Arkadaşlarımın tavsiyesiyle birkaç günlüğüne İstanbul'da –Atatürk'ün köşkünde bulundum. Bu köşk 1935 yılında 48 gün içinde Atatürk'ün sağlığını korumak için doktorların tavsiyesi üzerine inşa edilmiştir. Ne yazık ki, Atatürk burada iki yıl yaşadı. Bu köşkün her yerinde, her köşesinde Büyük Önder'in hatırası canlanıyor. Ben burada kahramanlık dolu bir yaşamın kutsal ve unutulmaz anılarını hatırladım. O anıların havasını yutmak, şirinliğini tatmak, samimi mısraların dilinde konuşurmak bana da nasip oldu”

*Tanrı kudretinde, Allah'dı, neydi
Eyilmez başları önünde eğdi
Elli yıl sürdüyüm bir ömre bedel
Atatürk köşkünde geçen günlerim (Yakup, 2004: 2)*

Şair, anılar dolu ömründe Atatürk'ün köşkünde geçirdiği günleri ömre bedel günler gibi değerlendirir. Köşkte geçirdiği günleri şairin Almanya'ya hastalık nedeniyle gideceği döneme denk gelse bile şair hastalıktan muzdarip olsa bile, bu köşkte yaşadığı için kendini dünyanın en bahtiyar insanı sanıyor:

*Bozkurda beslenen kurt sevgisiydi
Toprak ağrısıydı, yurt sevgisiydi
Türkü sevenlerin mert sevgisiydi
Atatürk köşkünde geçen günlerim
Bir kitab yazsan da deme beside
Yaddaşın harayı, ruhun sesidi (Yakup, 2004: 2).*

Dikkat edelim, şair sanat ifade araçlarını nasıl ustalıkla kullanır:

*Atatürk köşkünde geçen günlerim
Yerden de, gökten de heves alırdı
Bir sorag alırdı, bir ses alırdı
Onun ciğeriyle nefes alırdı (Yakup, 2004: 2).*

Şair şiirini “Onun ciğeriyle nefes alırdı” metaforuyla Atatürk'ün nefesine işaret eder. Zelimhan Yakup şiirin diğer kısmında Atatürk imgesinin betimlemesiyle Türk dünyasının millî kimlik kavramını şiir diliyle tasvir edilir:

*Türk ne, Türkiye ne, Türkistan nedir
Cahanda Türk adlı bu cihan nedir
Dedi yiğit kimdi, kahraman nedir
Atatürk köşkünde geçen günlerim (Yakup, 2004: 2).*

Azerbaycan halkının istiklal şairi Halil Rıza Ulutürk her zaman hocası sandığı Bahtiyar Vahapzade'den hemen sonra 2003 yılında “Dede Haydar- Atatürk” şiirini kaleme alır. 2003 yılında yeniden cumhurbaşkanı olan, Azerbaycan halkının büyük oğlu Haydar Aliyev'den şiirin diliyle Türkiye'yi kurtaran Mustafa Kemal Atatürk gibi özgürlük Tanrısı olmayı diler. Şair, milletinin evladlarını halkın umut yeri gibi değerlendirir ve bu doğrultuda onları tapınak, azametli dağ olarak görüyor, yüceliklerle kıyaslıyor:

*Umut köprüsü üste
Dayanıbdır inamla.*

*Anla bu hakikati,
Anla, ey kafil, anla,
Nicat verecek halka
Sadece Haydar – Atatürk (Ulutürk, 2003: 8).*

Geçen yüzyılın 80'li ve 90'lı yıllarında Azerbaycan ile Türkiye arasındaki sanat ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamış ünlü Azerbaycan şairi Refik Zeka Handan (1939-1999) Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Azerbaycan-Türkiye edebiyat, sanat ilişkilerinin kurucularından biri sayılır. Bahsettiğimiz dönemde Türk basını Refik Zeka Handan'ın şiirlerine, kardeşlik faaliyetine geniş yer ayırmıştır. Bu sebeple Refik Zeka Handan'nın eserleri sadece memleketi Azerbaycan'da değil, kardeş Türkiye'de de büyük bir sevgiyle okunuyor. O, Türk Folklor Akademisinin fahri akademisyeni, Uluslararası Atatürk Ödülü sahibi seçilmiştir. Şairin sanatında büyük Mustafa Kemal Atatürk'e adanan şiirlerin sayısı çoktur, geniş bir içeriğe sahip olmakla, sanatsal özellikler içermektedir. Türkiye halkına, büyük Atatürk'e sevgisini, gurur hislerini ifade ettiği "Atatürkiye" (Handan, 1993: 200) kitabı Türkcülük, vatan sevgisi, kahramanlık motifli şiirlerle zengindir.

Görüldüğü gibi 1991 yılında Azerbaycan halkı bağımsızlığına kavuştuğu dönemden Mustafa Kemal Atatürk imajı edebiyata, şiire yansıdı, bu konuda yasaklanmış edebiyat örneklerine yeni bakış sergilenmiş oldu. Azerbaycan halkının millî azminin yükselmesi, millî kimlik kavramının şekillenmesi için Mustafa Kemal Atatürk'ün ideolojisi ve politikası Azerbaycan halkının öncül ideolojisine, şiirde temel temasına dönüştü. Yenice kazanılan bağımsızlığı korumak için millî şairlerimiz bu konuda şiirler, manzumeler kaleme aldılar, antolojiler yayınladılar. "Azerbaycanlı, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Öğretim görevlisi Kadir İbaoğlu 2002'de "Atatürk Destanı", Niftalı Yusifov ise 2000 yılında "Altın Saçlı Kahraman" adlı manzumeleri kaleme alarak bastırmışlardır. Azerbaycan'da ilk defa Azerbaycanlı şair ve ozanların Atatürk ve Türkiye ile ilgili şiirlerinin toplandığı ve "Türkü Benim Atatürk'üm" isimli antoloji 2004 yılında Azerbaycan Atatürk Merkezinde yayınlandı"(Ceferov, 2006). 2007 yılında Abbasov "Atatürk" manzumesini kaleme aldı. Mustafa Kemal Atatürk'ün ulusal kurtuluş mücadelesi, bağımsız, özgür, egemen Türkiye için yabancı ve yerli düşmanlara karşı yorulmadan ve başarılı bir şekilde mücadelesi manzumenin temel temasıdır. Manzumede ulusal ordu inşası sorunları, İnönü Savaşları, Sakarya Meydanı Mücadelesi, Büyük Türk Saldırısı (veya Başkomutanlığın Mücadelesi), İzmir'in Yunanlılardan temizlenmesi meselelerinden bahsolunur. Büyük Atatürk'ün arkadaşları İsmet Paşa, Rufat Paşa, Fevzi Çakmak Paşa, Derviş Paşa, Baş Yaveri Salih Bozak ve diğerleri, Azerbaycanlı gönüllüler Farhad, Azer ve Baycan'ın imgeleri oluşmuş ve Levon ve Sapkis gibi hain Ermenilerinden bahsolunmuştur. Manzumede Yunan Generalleri Trokopolis ve Diyenis'in rehin alınma sahneleri de tasvir olunmuştur.

2000'li yılların sanat olaylarından biri de Türkiye'de düzenlenen "100. yılında 100 kalem Atatürk ve Çanakkale" şiir yarışmasında Ajdar Yunus Rıza'nın "Atatürk" şiiri üçüncülük kazanmıştır. Ayrıca belirtelim ki 2001 yılında Azerbaycan'da Mustafa Kemal Atatürk'ün mirasını, Türk halklarının tarihindeki yerini ve genel olarak Türk tarihini, kültürünü incelemek ve tanıtmak için "Atatürk Merkezi" gibi bilimsel bir araştırma ve kültür kurumu kurulmuştur ki Azerbaycan Atütürkcülüğünde kurumun Atatürk'e adanan yayınlarının müstesna yeri vardır.

SONUÇ

Atatürk parçalanmakta olan bir devleti, yok olmak üzere olan bir ülkeyi ve yok edilmek istenen bir milleti kurtarmakla, azmiyle, mücadelesiyle dünyanın esarete olan, ezilen milletlerine,

halklarına, aynı zamanda Azerbaycan halkına kaderlerini değiştirebileceklerine inancı, sömürgeciler karşısında boyun eğmemeye göstermiş kahraman bir Önder'dir. Azerbaycan halkının büyük oğlu, çağdaş Azerbaycan'ın mimarı Haydar Aliyev Atatürk'ün ideallerini, millî kuruculuk prensiplerini her daim desteklemiştir. Azerbaycan halkının büyük oğlu Ebülfez Elçibey ise kendisini Atatürk'ün Asgeri adlandırmıştır. Azerbaycan'ın Millî İstiklal Davası'nın en ateşli savunucularından olan Mehmed Emin Resulzade Mustafa Kemal Atatürk'ün faaliyetinin toplum-siyasal, kültürel yönlerini ayrı ayrılıkta göstermiş, onun mücadelesini yüksek değerlendirmiştir. Belirtelim ki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in talimatıyla Azerbaycan'da kurulan Atatürk Merkezi, faaliyete geçtiği yıl boyunca Azerbaycan Atatürk çalışmalarını zenginleştirecek "Mustafa Kemal Atatürk" (portre çizimleri) başta olmak üzere bir dizi eser yayınladı. "Atatürk Ansiklopedisi" (sözlük), "Azerbaycan Türkolojisi (1920-1938)", "Bibliyografya", "Türkiye Atatürk'ün eseridir", "Azerbaycan Haydar Aliyev'in eseridir", "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1920-1922)". "Haydar Aliyev Atatürk Hakkında" kitapları, Atatürk'ü incelemeyi ve tanıtmayı amaç edinmiş merkezin tarihî öneme sahip özel yayınlarıdır. Bu kitaplarda hem Azerbaycan'da Atatürk çalışmalarının modern aşaması başlamış hem de gelecekteki gelişiminin fikir-metodolojik temelleri atılmıştır. Belirtelim ki, 20. yüzyılın 50'li yıllarından itibaren, liberal ilişki aşaması gibi değerlendirdiğimiz aşamada Atatürk'ün faaliyeti Azerbaycan'da bilimsel yönden de araştırılmıştır. Azerbaycan İlimler Akademisi'nin Doğabilimcilik Enstüsü'nün "Türkiye'nin Tarihi ve Ekonomisi", "Türk Filolojisi" bölümlerinde çalışan değerli bilim insanlarından olan, Esmiralda Ağayeva, Aydın Abiyev'in Atatürk'ün çok yönlü faaliyetiyle ilgili çok sayıda araştırmaları, Dünyamalı Veliyev'in çeviri eserleri bulunmaktadır.

Türk Gençliğine "Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur" diyen Mustafa Kemal Atatürk'ün sergilediği liderlik yeteneğini Azerbaycan halkı her zaman örnek almıştır. Türkiye dışındaki Türklere ilgisiz kalmayan, şartlar elverdiğince desteğini esirgemeyen Büyük Önder'in mücadelecilik kişiliğine, örnek faaliyetine sevgilerini, hayranlıklarını sanatsal örneklere, şiirlere, menzumelere yansıtmışlar.

KAYNAKÇA

Abbasov A. N. (Nurağaoğlu) (2007). Atatürk piyesi, Bakü: Mütercim. <https://ataturk.az/neshrler-kitab-jurnal/4/> (11.01.2019).

Aliyeva U. (2015). Azerbaycan ve Atatürk. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ceferov N. (2006). Azerbaycan Atatürkçülüğü yahut Haydar Aliyev Atatürk hakkında. Mustafa Kemal Atatürk ve Türkçülük (Bilimsel Kongrenin Bildirileri). Bakü: Nurlan.

Doğumunun 125. Yılı Anısına Atatürk: Din, Bilim, Uygarlık ve Atatürk [Metn] (2007). Ankara: Kozan Ofset.

Gençalp (Cavanşir). G. (2012). Hüseyin Cavit'in Tasvir Ettiği Atatürk (Sanatsal-felsefi-tarihi değerlendirme) Bakü.

Handan R. Z. (1993). Atatürkiye. Bakü: Mütercim Yayın Evi.

Memmedli A. (2010). Ahmet Cevad ve Türkiye, Bakü, İlim ve Tehsil.

Mustafa Kemal Atatürk ve Türkçülük (Bilimsel Kongrenin Bildirileri), (2006). Bakü: Nurlan.

Nazarli S. (2003). Haydar Aliyev Atatürk Hakkında. Bakü: Azerbaycan Atatürk Merkezi.

Repressiya Kurbanı Şair Mikayıl Müşfiq`in Türkiye`nin Kurucusu Mustafa Kemal Atatürk hakkında şiiri http://artkaspi.az/az/mikayil-musfiqin-aturke-yazdii-seir-tapilib/?fb_comment_id=1284735461610644_1288450321239158#.XGEW5N1zb4Y, (11.01.2019).

Ulutürk, H. R. (2003). "Dede Haydar-Atatürk". "Azerbaycan" gazetisi. 17 dekabr. s.8., s.10-11.

Vahapzade B. (2004). Seçilmiş Eserleri. Bakü: Önder Yayın Evi.

Yakup, Z. İstanbul, Avrupa Yakası, Atatürk köşkü, 3 noyabr 2004.
<http://azkurs.org/zelimxan-yaqub-secilmis-eserleri.html?page=10>, (02.01.2019).

İlyas Efendiyev'in Piyeslerinde Vuslat Teması

Nisa OKUMUŞ*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: İnceleme Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 29.04.2024
Makalenin Kabul Tarihi: 21.05.2024
DOI: 10.54970/turkuaz.1475170

ÖZET

İlyas Efendiyev (1914-1996), 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan edebiyatının güçlü bir nesir ve piyes yazarı olarak bilinmektedir. Efendiyev, klasik ve modern sanatın izlerini taşıyan zengin bir edebî mirasa sahiptir. 1960'lı yılların kısmi de olsa demokratik atmosferi Sovyet edebiyatının gelişmesine olanak sağlamıştır. İlyas Efendiyev sırf dönemin alt yapısını hazırlayan sanatkârlardan biridir. Efendiyev, eserleri ile Çağdaş Azerbaycan edebiyatına büyük katkılar sağlamış ve yenilikler getirmiş; edebiyatı konu, biçim ve içerik bakımından geliştirmiştir. İlyas Efendiyev Azerbaycan tiyatro tarihinin en az 50 yılına damga vuran en önemli isimdir. Piyeslerinde ele aldığı konulara, kaleminin gücüne ve Azerbaycan sahnesinde en fazla oynanan eser sayısına göre "İlyas Efendiyev Tiyatrosu" olarak adlandırılan bir dönem oluşturmuştur. Çalışmamızda İlyas Efendiyev'in "Mahnı Dağlarda Kaldı", "Hükümdar ve Kızı", "Sevgililerin Cehennemde Vuslatı" ve "Tenha İğde Ağacı" isimli dört piyesinde vuslat teması ele alınmıştır. Asıl konusunu tarihten alan bu piyeslerin savaş, kahramanlık, ayrılık, aşk gibi temaları vardır. Aynı zamanda, adı geçen piyeslerde sevgililerin kavuşması anlamına gelen vuslat teması dikkat çekmektedir. Fakat bu tema sadece sevgiliye vuslat olarak değil vatana, geçmişe, aile bireyelerine, ağaca, toprağa vuslat olarak görülmektedir. Efendiyev piyeslerinde vuslat kavramının farklı anlam yükleri olduğu, vuslatın boyutunun değiştiği ve hatta vuslatın ölümlerle birlikte anılması, ayrıca hicran ile vuslatın birbiriyle olan döngüsü bu konuyu inceleme ihtiyacı doğurmuştur. Çalışmamızda İlyas Efendiyev'in dört piyesi ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirilerek bu eserlerdeki vuslat temasının boyutları ve işlenme şekilleri incelenmiştir.

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Anahtar kelimeler: İlyas Efendiyev, piyes, vuslat, aşk, vatan.

* Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Bilim Dalı Yüksek Lisans Mezunlu. E-mail: okumusnisa@gmail.com, ORCID Id: 0009-0007-2926-0526

The Theme of Reunion in İlyas Efendiyev's Plays

ABSTRACT

Ilyas Efendiyev (1914-1996) is known as a prominent prose and playwright of Azerbaijani literature from the second half of the 20th century onwards. Efendiyev possesses a rich literary legacy carrying traces of both classical and modern art. The partially democratic atmosphere of the 1960s facilitated the development of Soviet literature, with Efendiyev being one of the artists who laid the groundwork for that era. Through his works, Efendiyev made significant contributions to contemporary Azerbaijani literature, introducing innovations and advancing literature in terms of subject matter, form, and content. He stands as one of the most influential figures in the history of Azerbaijani theater for at least fifty years. His plays have given rise to a period known as the "Ilyas Efendiyev Theater," characterized by the themes he tackled, the power of his pen, and the sheer number of his works frequently staged on Azerbaijani platforms. In our study, we examine the theme of reunion (vuslat) in four of Ilyas Efendiyev's plays: "The Song Remained in the Mountains," "The Sovereign and His Daughter," "The Reunion of Lovers in Hell," and "The Lonely Mulberry Tree." While these plays draw their primary subjects from history, they encompass themes of war, heroism, separation, and love. Moreover, the theme of reunion, signifying lovers' reunion, is evident in these plays. However, this theme is not limited to the reunion of lovers but is perceived as reunion with the homeland, the past, family members, trees, and the land. In Efendiyev's plays, the concept of reunion carries different layers of meaning, its dimensions shift, and sometimes reunion is associated with death. Furthermore, the cycle of separation and reunion, along with longing, necessitates an examination of this topic. In our study, Efendiyev's four plays are evaluated under separate headings, focusing on the theme of reunion in each work.

Keywords: Ilyas Efendiyev, play, reunion, love, homeland.

GİRİŞ

İlyas Efendiyev (1914-1996), 20. yüzyılın ikinci yarısında yükselişe geçen Azerbaycan tiyatro tarihine damga vuran en önemli isimdir. "1956'da SSCB'de uygulanan genel af yasasından sonra ülkede hissedilmekte olan kısmi demokratikleşme özellikle 1960'lı yıllarda edebiyata da yansımaya başlar" (Barmanbay, 2020a: 17). Bu dönemde yazılan eserlerin, sosyalizm realizmi çerçevesinde yazılanlarla aynı olmadığı görülmektedir (Morkoç, 2022: 42). İlyas Efendiyev, sırf bu dönemde "1960'lar" olarak Azerbaycan tarihinde kendine önemli bir yer edinen dönemin alt yapısını hazırlayan sanatçılardan biridir. Çalışmamızda, İlyas Efendiyev'in dört tiyatro eserinde "vuslat" konusu işlenmiştir.

Vuslat sevgililerin kavuşması demektir. İlyas Efendiyev'in piyeslerinde vuslat teması hep işlenmiştir ama ayrılıklar nihayete varamamıştır. İskender Pala'nın vuslat üzerine söylediği "Áşık kalpler, kavuşmaktan çok ayrılığı ister. Bunun nedeni kalbin kavuşmayı bir kez, ayrılığı ise her zaman yaşamak için yaratılmış olmasıdır" (Özbalık, 2020: 132) sözünü hatırlamak çok yerinde olacaktır. "Vuslatın kıymeti tezatlar yoluyla daha da belirginleşir. Vuslat, hicran/ayrılık varsa vardır. Her ayrılığın sonunda bir vuslat/vuslat ümidi ve vuslatın sonunda da bir ayrılık/ayrılık ihtimali söz konusudur" (Kolunsağ, 2023: 69). İlyas Efendiyev'in piyeslerinde de karakterler kavuşmaktan çok ayrılığa meyletmişlerdir. Her karakter için farklı bir ayrılık ve vuslat ümidi işlenmiştir. Piyeslerinde vuslat; bazen sevgiliye kavuşmak bazen toprağına kavuşmak bazen yan yana gelecek iki fotoğraf bazen ise bir ağaca kavuşmak olarak karşımıza çıkmıştır. Cemal Kurnaz'ın da söylediği gibi "Vuslat, sözün bittiği yerdir" (Kurnaz, 2010: 447), "Vuslatın şiiri yoktur" (Kurnaz, 2010: 459). İlyas Efendiyev'in piyeslerinde de sözün bittiği yerde, ayrılığın en can alıcı noktasında vuslat ümidi

doğmuştur. Her ne kadar piyeslerin sonu vuslata varmasa da yani vuslatın bir şiiri olamasa da İlyas Efendiyev edebî gücüyle yüreklerimizde vuslat ışığını yakmıştır.

1. “Mahnı Dağlarda Kaldı” Piyesinde Vuslat

İlyas Efendiyev’in 1971 yılında yayımlanan (İlyas Əfəndiyev Bibliografyası, 2014: 15-24) üç perdelik *Mahnı Dağlarda Kaldı* piyesi, sonu ayrılıkla biten bir aşkı anlatmaktadır. Eserde vuslat teması Nicat ve Şahnaz karakterleri üzerinden işlemiştir. “*Karabağ’da varlıklı bir toprak beyinin kız kardeşi Şahnaz ile yoksul Baltacı Hasan Ali’nin oğlu Nicat’ın sınıfsal ayrımlarına rağmen birbirlerine duydukları aşk üzerinden; Karabağ’ın tarihi, toprak beyliği sistemi, Azerbaycan’ın 1917-1920 yılları arasındaki siyasi durumu, 1917 Ekim devriminden sonra toprak beyliğine karşı duran Azerbaycanlı Bolşevikler ile Azerbaycan’ın bağımsızlığını arzulayan Müsavatçıların birbirleriyle olan mücadeleleri gibi meseleler ele alınmıştır*” (Okumuş, 2023: 91-92). Her ne kadar bu piyes 1917-1920 yılları Azerbaycan tarihine ışık tutarak Karabağ’daki siyasi ve toplumsal durumu gözler önüne serme amacıyla olsa da eserde vuslat teması da dikkat çekmektedir. Bu iki gencin aşkına Karabağ’da Cıdır Düzü ve söyledikleri mahnıları (türkülerini) şahittir. Aralarındaki sınıfsal ayrıma rağmen aşklarına tutunmuş, bir gelecek ümit etmişlerdir. Bu ümit, “vuslat” için Bakü’ye kaçma planları yaptıracak kadar güçlüdür. Piyenin trajedisi de tam bu noktada başlar. Aralarındaki engeller “vuslat ümidini”, bu ümidin sonu ise “ayrılığı” getirmiştir. Nicat ve Şahnaz’ın kaçma girişimleri trajik bir sonun başlangıcıdır. Şahnaz’ın Müsavatçı ağabeyi Büyük Bey bu iki genci yakalayıp Nicat’ı hapis tutar. Nicat’ın cezası ölümdür. Nicat, Çar karşıtı Bolşevik düşüncede bir gençtir. Nicat’la aynı siyasi görüşe sahip Kaçak Bahadır karakteri yanında arkadaşları ile Nicat’ı hapis tutulduğu yerden kaçıtır. Şahnaz’ı da yanlarına almak isterler fakat bulamazlar. Nicat, Şahnaz olmadan kayıplara karışır. Vuslatları yarım kalmıştır. Nicat’ın yokluğu Şahnaz için müthiş sancılı günler getirir. Şahnaz vuslatı, yani Nicat’ı bekleyen bir karakterdir artık. Onun için vuslat Nicat’tır. Bir haber, bir ses bekleyerek günlerini geçirir. Her ayrılığın sonunda bir vuslat ihtimali olacaktır. Bu vuslat ihtimali dört koca yılın ardından ortaya çıkar. Şahnaz’ın özlem dolu günleri artık bitmiş, Nicat geri dönmüştür. Piyenin tam bu noktasında artık vuslatın gerçekleşeceği yönünde yüreklerimizde ışıklar yanarken İlyas Efendiyev bizleri bambaşka düşüncelere sevk eder: Nicat dört yıl önceki Nicat değildir. Dört yıl önceki Baltacı Hasan Ali’nin oğlu artık devrim hükümetinin temsilcisidir. Kaçarak gittiği Karabağ’a Bolşevik askerleri ile güçlenerek döner. Bu güç Nicat’ın zihninde ve kalbinde de değişiklikler yaratır. Nicat, artık sosyal adaletsizliklerin olmayacağı, bir sınıfın diğer sınıfa üstün gelmeyeceği fikrini savunan bir Bolşeviktir ve zenginler, ağalar sınıfına olan nefreti tüm kalbini sarmıştır. Şahnaz Müsavatçı bir aileye sahip olup zenginler sınıfına dahil olduğu için bu kalbini saran nefret Şahnaz’a olan sevgisini de mahveder. Şahnaz vuslat ümidiyle Nicat’ın değişimini, fikirlerini anlayıp benimsemese de sevgisinden dolayı Nicat’ın yanında kalır ve evlenirler. Artık Şahnaz çok sevdiği Nicat’a kavuşmuştur. Nicat’ı beklediği günler geride kalacaktır. Nicat’ın bu değişimini kabullenecektir. Vuslat için her şey hazırken yeni engeller karşımıza çıkar: Nicat’ın babası Baltacı Hasan Ali bu evliliğe şiddetle karşıdır. Çünkü Şahnaz’ın ağabeyi Büyük Bey, yıllar evvel Nicat’ın Karabağ’dan kaçtığı gece Baltacı Hasan Ali’nin evini yurdunu dağıtıp yakmıştır. Baltacı Hasan Ali, Büyük Bey’i namert bir düşman olarak görür. Bu düşmanın kız kardeşiyle evlendiği için Nicat da namuslu bir evlat değildir. Baltacı Hasan Ali derhal bu evliliğin bitmesini, Şahnaz’ın evden kovulmasını ister. Şahnaz, herkesin kendisine düşman gözüyle baktığını düşünür. Çünkü Şahnaz’ın sırtında artık iki tane yükü vardır: Bu yükler devrim hükümetinin temsilcisi Bolşevik Nicat’ın eşi olmak ve Müsavatçı Büyük Bey’in kız kardeşi olmaktır. Şahnaz’ın bu yüklerine bir de ağabeyinin Nicat tarafından yakalatılıp hapis edilmesi yükü eklenir. Nicat için, Büyük Bey vatanına ve halkına ihanet etmiştir (Efendiyev, 2008: 304) ve Şahnaz ne söylese de serbest bırakmayı kabul etmez. Şahnaz karakteri güçlü bir adım atar ve ağabeyi Büyük Bey’i hapishaneden kaçıtır. Şahnaz’ın yardımcıları ile hapishaneden kaçan Büyük

Bey ve eşi Araz'ı geçip kaçmaya çalışırken yakalanırlar. Nicat'ın gözünde Şahnaz vatan hainine yardım eden bir suçluya dönüşür. Burada aşkın dönüşümünü de bizlere İlyas Efendiyeve gösterir. Nicat için bir zamanlar Şahnaz büyük bir aşkın ismi iken artık bu isim suçluya dönüşür. Bu dönüşüm Nicat'ın Şahnaz'a olan sevgisinden dolayı kendisini bile suçlayacak kadar gözünü karartır. Şahnaz suçludur ve Şahnaz'ı sevdiği için kendisi yani Nicat da suçludur. Bu sevgisinden dolayı kendisini cezalandırır ve Şahnaz'ı da kendisini de devrim hükûmetine bildirmeye karar verir. Şahnaz bu dönüşümü/değişimi kabullenmiş bir karakterdir artık ve Nicat'ın kendilerini devrim hükûmetine bildirecek olmasına tepkisiz kalır. Büyük Bey kendisinin değil Nicat'ın kardeşi bile olsa yine de Nicat'ın kardeşliği umursamadan Büyük Bey'i hükûmete teslim edeceğini bilir. Nicat artık gözü kara bir Bolşeviktir. Yine de Nicat'a "Ağabeyim Büyük Bey'i öldürtseydin yüzüme bakabilecek miydin?" diye sorar. Nicat'ın cevabı Şahnaz için son ağır darbe olur. "Ben halk karşısında, gelecek nesiller karşısında adaletle hareket ettiğim için senin karşısında da kendimi alnı açık hissederdim" (Efendiyeve, 2008: 308). Bu cevap ile Nicat karakteri de dönüşümünü tamamlar. Nicat'ın içindeki sevgi, merhamet duyguları yerini daha güçlü duygulara bırakmıştır. Vuslat ümidi ile her şeyi kabullenip yüzleşen Şahnaz bu dönüşümle artık yüzleşemez. Vuslat ümidi artık bitmiştir. İlyas Efendiyeve bu iki gence yine hicranı/ayrılığı yazmıştır. Şahnaz için artık vuslat ümidi değil sırtındaki yüklerinden kurtulma ümidi vardır. Bu kurtuluş Şahnaz için sadece ölümle mümkün olacaktır ve tüfekle kendisini vurur. İlyas Efendiyeve piyes boyunca ayrılıkla sınıdığı vuslatı finalinde bizlere sunar: Şahnaz son nefesini Nicat'ın kollarında verir. Kulaklarında ise dört yıl önce Cıdır Düzü'nde söyledikleri mahnıları vardır. Bu iki gencin aşkının mahnısı dağlarda kalmıştır ve o dağlarda elbet bir gün buluşacaklardır.

2. "Hükümdar ve Kızı" Piyesinde Vuslat

İlyas Efendiyeve'in Mahnı Dağlarda Kaldı piyesinde çokça sınıdığı vuslat diğer birçok piyesinde de aynı sınavı verir. 1991 yılında yayımlanan tek perdelik fakat kendi içerisinde 27 sahneden oluşan ve "yazarın ölümünden 3 ay sonra sahneye konulan" (İsmayılov, 2006: 110) *Hükümdar ve Kızı* piyesinde vuslat teması karşımıza Ağabeyim Ağa karakteri ile çıkar. Ağabeyim Ağa için vuslat ümidi hem sevgiliye kavuşmak hem de vatan toprağına kavuşmak olarak karşımıza çıkmıştır. Aile bireylerinin kaybı ile yarım kalmış vuslatı vardır. Piyeste "temel olarak Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın Ruslara ve Ermenilere güvenmesi sonucunda Karabağ'ın hâkimiyetini Ruslara kaybetmesi ve en nihayetinde de öldürülmesi anlatılır" (Okumuş, 2023: 48). Ağabeyim Ağa; Karabağ Hanı İbrahim Han'ın kızıdır. "Olaylar 18. yüzyılda cereyan eder ve Ağa Muhammed Şah'ın öldürülmesi sonrasındaki süreçle başlar. Karabağ hâkimi İbrahim Han Şuşa'ya dönmüştür. Sarayda hanlık kurtulduğu için kutlamalar yapıyordur ve bu süreçte büyük kahramanlıklar gösterdiği için Saday Şirvan'a Bey unvanı verilmiştir" (Okumuş, 2023: 49). Saday Şirvan karakteri vuslat teması için önemlidir çünkü Ağabeyim Ağa'nın kavuşma ümidi beslediği kişi Saday Şirvan'dır. "İbrahim Han'ın kızı Ağabeyim Ağa ile Saday Bey birbirlerini sevmektedir. Saday Bey'in hükümdar ailesini üç defa ölümden kurtarmasından, gösterdiği cesaretinden çok etkilenen Ağabeyim Ağa, Saday Bey'e onunla nişanlanabileceğini söylemiştir. Bu konuşmanın gerçekleştiği sırada İran hükümdarı Fethali Şah'tan tıpkı tarihte de olduğu gibi İbrahim Han'a bir mektup gelir. Mektupta, Fethali Şah'ın Ağa Muhammed Şah Gacar'ın cenazesinin İran'a gönderilmesinden duyduğu memnuniyet ve Karabağ Hanlığı ile olan ilişkileri ilerletmek için kızı Ağabeyim Ağa'ya talip olduğu yazmıştır" (Okumuş, 2023: 50). İbrahim Han Karabağ hükümdarı olduğunda İran ile ilişkilerini düzeltmek için çabalamıştır. İran'dan gelen elçileri hoş karşılamış, Ağa Muhammed Kaçar'ın cenaze merasimini en uygun şekilde yaptırmıştır. İran Şahı Feth Ali Şah, İbrahim Han'a hediyelerle birlikte bir de İbrahim Han'ın kızı Ağabeyim Ağa'yı saraya gelin istediği ile ilgili bir mektup yazmıştır (Barmanbay, 2020b: 30). Ağabeyim Ağa için ilk ayrılık; babası İbrahim Han'ın İran şahıyla akraba olup saltanatını güçlendirmek, hanlıkları bir araya toplamak için onay verdiği evlilik ile başlar. Saday Bey ile nişanlanmak istediği halde

Karabağ'ın, kendi vatanının geleceği için babasının isteğini yerine getirir ve İran'a gelin gider. Ağabeyim Ağa için ikinci ayrılık bundan sonrasında gelir: Artık vatanından, Şuşa'dan uzakta İran sarayında yaşayacaktır. Ağabeyim Ağa'nın Saday Bey ile olan vuslat ümidi yarım kalır. Kendi vatanına hasret kalır. Ağabeyim Ağa için bir ayrılık daha vardır: Hanlıkların birleşmesi, Karabağ'ın özgürlüğü için Saday Bey'den ve vatanından ayrılıp İran'a gelin gitmesi yeterli olmamış, İbrahim Han Ruslara güvenmiş, Karabağ ve Azerbaycan Rusların sömürgesi hâline gelmiştir. Şuşa işgal edilmiştir. Bu işgaller sırasında Gence Kalesi'nde Cevat Han şehit düşmüştür. Ağabeyim Ağa'nın kız kardeşi Saltanat Beyim de Cevat Han'ın yanında şehit olur. Ağabeyim Ağa'nın sevdikleri ile vuslatı yarım kalır. İlyas Efendiyev, Ağabeyim Ağa üzerinden çokça ayrılık/hasret duygularını, vuslat ümidini/yaşanamayan vuslatı işler. Ağabeyim Ağa için en büyük vuslat ümidi kaybettiği vatanına kavuşmaktır. Sevdiklerinin kaybı ile sınanmaya devam eder: İran ordusu Şuşa'ya yaklaşmıştır ve İbrahim Han, Şuşa Kalesi'ni terk edip dışarıda kamp kurmuştur. Çarın askerleri İbrahim Han ve ailesinin kaldığı çadıra saldırmış ve tüm aileyi acımasızca katletmiştir (Okumuş, 2023: 52). Artık acı bir yas ve vatanın tekrar bağımsız olacağı o güne kavuşabilme ümidi kalır. Ağabeyim Ağa için en büyük vuslat özgür Şuşa'ya geri döndüğü gün yaşanacaktır.

3. "Sevgililerin Cehennemde Vuslatı" Piyesinde Vuslat

İlyas Efendiyev'in bir diğer vuslat temasını işlediği "Sevgililerin Cehennemde Vuslatı" piyesi 1989 yılında yayımlanmıştır ve Azerbaycan'da 1920 sonrası repressiya dönemi, Stalin'in kollektifleşme siyaseti, pantürkizm meselesi, dönemin aydınlarının haksız yargılanma süreçleri gibi meseleler ele alınmıştır (Okumuş, 2023: 93). Vuslat teması ise birbirini seven Humar ve Ayaz Turan karakterlerinin vuslatı arayışlarında işlenmiştir. Piyenin başkarakteri Ayaz Turan bir tiyatro sanatçısıdır ve Hüseyin Cavid'in Şeyh Senan'ını canlandırır. "Bunu o kadar başarılı yapar ki Azerbaycan halkı tarafından "Şeyh Senan'ı arşı âlâya çıkararak sanatkâr" olarak anılır. Ayaz Turan'ın Pantürkist bir yazar olan Hüseyin Cavid'in eseriyle ünlenmesi ÇEKA tarafından olumsuz karşılanır çünkü Ayaz Turan'ın da Pantürkist olduğu düşünülür. Halk düşmanı rolü teklif edilen başka bir piyesi reddedip oynamaması ile hakkındaki devrimci, Pantürkist suçlamaları yoğunlaşır" (Okumuş, 2023: 62). Neticesinde de ÇEKA¹ tarafından takibe alınır ve tutuklanır. Vuslat teması bu noktada karşımıza çıkar. Ayaz Turan tutsak, Humar ise sevdiğinden ayrı, duvarları olmayan tutsaktır. Aralarına hicran/ayrılık girmiştir. Bu ayrılığın vuslata varabilmesi için çok güçlü engelleri aşması gerekir. Çünkü Ayaz Turan hakkında kurşunlanarak öldürülmesi kararı verilir. Vuslata giden yolda artık ölüm vardır. Ayaz Turan'ın başına gelecekleri öğrenen Humar, bu ayrılığa trajik bir son yazmaya karar verir: ÇEKA'dan özel bir izin alır ve üzerinde gelinliği ile Ayaz'ı hapisyanede ziyaret eder. Humar gelinlik giyerek gelmiştir çünkü gelinlik vuslatın habercisidir. Gelinlik, aşıkların kavuşmasıdır ve Humar da oraya Ayaz'a kavuşmaya gitmiştir. Humar, "Ben sensiz yaşayamam, Ayaz. Bu cellâtlar, bu gaddar insanlar bizi yok ettiklerini sanmasınlar! İnaniyorum ki, bizim ruhlarımız, bizim aşkımız başka bir dünyada ebedi olarak yaşayacaktır! Öyle bir dünya ki, oraya cellâtların, gaddarların, insan eti yiyen ejderhaların eli ulaşamayacaktır!" (Efendiyev, 2008: 555) diyerek cebinden onları vuslata götürecek iki küçük hap çıkarır. Ayaz Turan, "Sevgilim! Ebediyete uçalım! Orada bizi bu ebedi dünyanın hiç bitmeyecek güzellikleri bekliyor. Orada bizi sonsuz özgürlük bekliyor!" (Efendiyev, 2008: 555) diyerek bu vuslatı ne kadar çok istediğini gösterir. Sırayla hapları içip birbirlerinin kollarında can verirler. Bu dünyada onları vuslata ulaştırmayan

¹ ÇEKA, Sovyet Rusya'nın istihbarat teşkilatıdır. Yeni rejimin halk tarafından kabul görmesinde görev almışlardır. ÇEKA, Bolşeviklerin devrimi sonrasında süreçte iç savaş kıvılcımlarının yavaş yavaş kendisini gösterdiği dönemde Vladimir Lenin tarafından 20 Aralık 1917 tarihinde kurulmuştur (Çağlak, 2021: 48).

kader, birbirlerinin kollarında son nefeslerini verip öteki hayatta vuslata ermelerini sağlamıştır. Dünyada kaybettikleri özgürlüğü öldükten sonra bulacaklardır.

4. “Tenha İğde Ağacı” Piyesinde Vuslat

İlyas Efendiyev’in 1990 yılında yayımlanan 2 perdelik *Tenha İğde Ağacı* piyesinde de sıklıkla vuslat teması kendisini gösterir. Vuslat teması bu piyeste bambaşka bir boyutta ele alınır. Sadece sevgiliye vuslat değil, daha güçlü duyguların olduğu vatana vuslat, geçmişe vuslat söz konusudur. İlyas Efendiyev “Tenha İğde Ağacı” piyesinde vuslat konusunu sosyal ve millî boyutlara yükeltir. Vatana vuslat, toprağa vuslat, ağaca vuslat bu piyesin en kıymetli taşlarıdır. Piyeste: “Sovyet yönetiminin Azerbaycan üzerindeki sosyokültürel etkisi, Sovyet baskısından dolayı vatanlarını terk etmek zorunda kalan Azerbaycan Türklerinin öz yurtlarına olan hasretleri, 1920-1990 yılları arasındaki süreçte Azerbaycan tarihinin Sovyet yönetimi tarafından bilinçli bir şekilde değiştirilmesi gibi meseleler ele alınmıştır. Piyesin geçtiği dönem Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan etmesine çok yakın bir tarih olan 1990 yılıdır ve olaylar İstanbul’da geçmektedir. Repressiya¹ döneminde öz yurtlarını geride bırakıp İstanbul’a göçen bir ailenin hayatları üzerinden; Azerbaycan’ın Sovyet tarihi ve Karabağ’ın kaderi ele alınmıştır” (Okumuş, 2023: 93-94). Piyeste Azerbaycan’a duyulan özlem ve vatana duyulan kavuşma hasreti, işlenen vuslat temasından biridir. “Kafkaslarda Çarlık Rusya hegemonyasının başlamasıyla Azerbaycan halkı daha fazla sürgün ve göçlere maruz kalmış, dolayısıyla bu olaylar ve etkisi edebiyata en çok yansıyan konular içerisinde yer almıştır” (Barmanbay, 2021: 746). Tenha İğde Ağacı piyesinin kahramanları da zamanında memleketi terk etmeye mecbur kalan Azerbaycanlılardır. Vuslat teması en çok piyesin başkarakteri Kerim Bey ile verilir. “Kerim Bey ve ailesi çok varlıklı oldukları için 1920 Nisan işgalinden sonra mal varlıklarına el konulmuştur. Çadırda yaşamak zorunda bırakılmışlardır. Bir ekmek dahi almalarına izin verilmemiştir. Kulak² sınıfına dâhil edilmelerinden dolayı Kerim Bey’in istediği eğitimi almasına izin verilmemiştir” (Okumuş, 2023: 66). Azerbaycan’ı terk ederler ve İstanbul’da yaşarlar. Kerim Bey’in kendisi de ailesi de öz yurtlarına büyük bir hasret duyarlar. Kerim Bey doğduğu Fuzuli şehrine hasrettir. Bu hasretin de bir vuslat ümidi vardır. Kızı Süreyya bu vuslatı tadabilmek için Azerbaycan’a seyahate gider. İlk durağı babasının doğduğu şehir Fuzili’dir. Fakat hiçbir şey yıllar evvel bıraktıkları gibi kalmamıştır. Her şey eskimiş, babasının evlerinin olduğu yere farklı aileler yerleştirilmiş, babasının anılarında sıklıkla anlattığı kavak ağaçlarının, güllerin yerinde yeller esmiştir. Sadece Kerim Bey’in hasretle yâd ettiği, vuslatla bir tuttuğu iğde ağacı ayakta kalmıştır. “İğde ağacı Kerim Bey’in Azerbaycan’a olan özleminin somutlaşmış hâlidir” (Okumuş, 2023: 67). “Piyeste iğde ağacının yalnızlığı, vatanından uzakta olan binlerce vatanseverin zorlu deneyimlerini ve acılarını evrensel bir şekilde temsil etmiştir” (Şahbazova, 2002: 70). İğde ağacı, Kerim Bey’in vuslat ümididir. Süreyya Azerbaycan’a yaptığı bu seyahat ile hasretini çektiği topraklarına kavuşmuş gibi hisseder. Süreyya karakteri ile bir vuslat gerçekleşir. Bu seyahat sırasında Azerbaycan’da Altay Bey ile tanışmış ve birbirlerine âşık olmuşlardır. Altay Bey ve babası Behbud Bey, Süreyya ile birlikte Türkiye’ye gelirler. Piyesin bu kısmında karşımıza yine vuslat çıkar: Süreyya Türkiye’ye geri dönüp Karabağ’ı tüm gördükleri ile anlatınca Kerim Bey ata yurduna kavuşmuş olur. Bir vuslat daha vardır: Behbud Bey, Kerim Bey’in ata topraklarında bıraktığı ve 50

¹“Repressiya” sözü Türkiye’de “aydın kıyımı”, “kızıl terör veya “kırmızı terör” olarak kullanılmaktadır. SSCB’de Stalin döneminde, II. Dünya Savaşı’ndan hemen önce uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemde halk düşmanı suçlaması ile insanlar gözaltına alınmış, kurşuna dizilmiş ya da Sibiryaya çalışma kamplarına gönderilmişlerdir (Dilek, 2019: 27).

² Varlıklı köylülere verilen isim.

yıldır görmediği eski dostudur. Kerim Bey ata topraklarının bir parçası olan dostuna kavuşur. Piyeste işlenen bir diğer vuslat Mehmet Emin Resulzade üzerinden verilir. Türkiye’de Kerim Bey ile Behbud Bey, Mehmet Emin Resulzade’nin mezarına ziyarete giderler. Behbud Bey, Resulzade’nin Azerbaycan’da doğduğu köyden toprak getirir ve mezarına serper. Bu toprak sayesinde Mehmet Emin Resulzade Ankara’daki kabrinde öz yurduyla kavuşur. Piyeste bir diğer vuslat teması Gülnaz karakteri ile verilir. Gülnaz; üniversite öğrencisi genç bir kızdır ve hiç görmediği vatani Azerbaycan’a büyük bir hasret besler. Kendi gibi milliyetçi duygulara sahip Şahseven Türkü olan Ayaz ile tanışır ve evlenmeye karar verirler. Kerim Bey’in diğer kızı Süreyya da Altay Bey ile evlenecektir. Bu iki çift evlendikten sonra Azerbaycan’a yerleşme kararı alırlar. Babaları Kerim Bey’i de yanlarında Azerbaycan’a götürmek isterler. Kerim Bey için de vuslat mümkün olacaktır fakat Kerim Bey geri dönmek istemez. Çünkü hem büyük kırgınlıkları vardır hem de Azerbaycan’da kurulacak bağımsız bir devlet fikrine inanmaz. 1920 yılı sonrası Azerbaycan’ı öz yurdu olarak kabul edememiştir. Öz yurduna vuslatı değil de hasreti tercih eder. Azerbaycan’ın ve iğde ağacının hayallerindeki gibi hep öyle kalmasını ister. Süreyya ve Gülnaz için ise vuslat mümkündür. Hem sevdikleri adamlar ile vuslata erecek hem de öz yurtlarına kavuşacaklardır. Fakat yine bu vuslat sınırdır. Sevdikleri ile Azerbaycan’a dönecekleri gün trajik bir olay yaşanır. Eyvaz, İran’da yaşadığı dönemlerde Şah yönetimine karşı çıktığı için hapis cezasına çarptırılmıştır. Türkiye’ye de kaçarak gelmiştir. Öz vatanlarına, Azerbaycan’a, dönecekleri o gün Eyvaz, İran’dan gelen ajanlar tarafından öldürülür. Eyvaz’ın da vuslatı yarım kalır. Gülnaz için Eyvaz kaybettiği vatanıdır ve Eyvaz’ın kaybıyla ikinci kez vatanını kaybeder. Eyvaz ile vuslatı yarım kalan Gülnaz, öz yurduyla olacak vuslatından da vazgeçer ve Türkiye’de kalma kararı alır. Piyesin sonunda bizleri bir vuslat daha bekler. Gülnaz kız kardeşi Süreyya ile vedalaşırken kendisinin Eyvaz’la çekilmiş olan bir fotoğrafını Süreyya’ya verip Azerbaycan’a götürmesini ister. Vuslatın ışığı bir fotoğraf karesinde yanar. Bu dünyada kavuşamayan iki genç; öz yurtlarında, bir fotoğraf karesinde vuslata erer.

SONUÇ

İlyas Efendiyev, 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en önemli temsilcilerinden biridir. Kaleme aldığı eserleri ile piyes türünün gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Sahnelenen piyesleri ile bir döneme kendi adını vermiş ve “İlyas Efendiyev Tiyotrosu” olarak adlandırılan bir dönem oluşturmuştur. Çalışmada seçilen piyesler temelinde tarihî konulu piyeslerdir. Konularını tarihten almıştır ve savaş/kahramanlık/ayrılık/aşk gibi temaları vardır. İlyas Efendiyev tarihî konulu piyesleri ile aslında bir noktada tarih yazıcılığı yapmıştır. Çünkü piyeslerinde ele aldığı konular ile; Karabağ Hanlıklarının çöküşü, bu çöküşü takip eden Rus hâkimiyeti, hem Kuzey hem Güney Azerbaycan’da 1917-1920 yılları arasında yaşanan bağımsızlık mücadeleleri, Kuzey Azerbaycan’da 1920 yılından 1991 yılına değin süren Sovyet yönetimi ve bu yöntemin halkın üzerindeki olumsuz etkileri gibi tarihsel gerçekliklere temas etmiştir. Bu piyesleri ile Azerbaycan’ın iki yüz yıllık tarihi gözler önüne serilmiştir. Azerbaycan tarihine ışık tutan, bu denli önemli bir muhteviyata sahip eserlerinde İlyas Efendiyev; büyük bir başarı ile insan doğasına, duygulara, hasret/vuslat duygularına dokunmuştur. Karakterler bazen sevdiklerine, bazen vatanlarına, bazen çocukluklarında kalan bir ağaca hasret duymuş ve vuslatı ümit etmişlerdir. Sürekli ayrılık ile sınırdan karakterler vuslat yolunda ölümü dahi göze almışlardır. İlyas Efendiyev piyeslerinde vuslat temasını ölümle sınırdan karakterlerin vuslatı ya ölüm ile yarım kalmıştır ya da karakterler vuslat için ölümü seçmişlerdir. Ele alınan “Mahnı Dağlarda Kaldı”, “Hükümdar ve Kızı”, “Sevgililerin Cehennemde Vuslatı”, “Tenha İğde Ağacı” piyeslerinde vuslat teması şu şekilde görülmüştür:

a) “Mahnı Dağlarda Kaldı” piyesinde vuslat teması Şahnaz ve Nicat karakterleri üzerinden incelenmiştir. Bu iki genç birbirlerine büyük bir aşkla bağlı olmalarına rağmen aşklarına karşı çıkan aileleri, aralarındaki sınıf farklılığı ve birbirlerine zıt düşen siyasi görüşleri ile hicran/ayrılık yaşamışlardır. İlyas Efendiyev’in piyes boyunca ayrılıkla sınıdığı vuslat, piyesin sonunda kendisini göstermiştir: Şahnaz son nefesini Nicat’ın kollarında vermiştir.

b) “Hükümdar ve Kızı” piyesinde Karabağ Hanı İbrahim Han’ın kızı Ağabeyim Ağa karakteri üzerinden vuslat teması incelenmiştir. Ağabeyim Ağa asıl sevdiği Saday Bey ile değil de vatanının menfaatini düşünerek İran Şahı ile evlilik yapmıştır. Ağabeyim Ağa için ilk ayrılık da bu şekilde Saday Bey ile yaşanmıştır. Evlenip İran Sarayı’nda yaşaması ile birlikte de kendi topraklarından, Şuşa’dan ayrılmıştır. Artık hem Saday Bey’e hem de Şuşa’ya hicran/ayrılık duyguları başlamıştır. Karabağ’ın özgürlüğünü kaybetmesi, kız kardeşi Saltanat Beyim’in ve babası İbrahim Han’ın öldürülmesi ile vuslatı bekleyen Ağabeyim Ağa için yeni yıkımlar, yeni hicranlar yaşanmıştır. Onun için vuslat sadece sevgiliye kavuşmak değil, vatanına da kavuşmaktır. Ağabeyim Ağa’nın hicranla sınıanan vuslatı ancak Şuşa tekrar bağımsızlığına kavuşunca mümkün olacaktır.

c) “Sevgililerin Cehennemde Vuslatı” piyesinde Humar ve Ayaz Turan karakterleri üzerinden vuslat teması işlenmiştir. Humar ve Ayaz Turan; aşkları ayrılık ile sınıanan iki gençtir. Bu iki genç vuslatı beklerken aralarına dönemin siyasi rejimi ve hükümetin kanlı elleri girmiştir. Ayaz Turan Pantürkist olmakla suçlanıp tutuklanmıştır. Verilen ceza ise ölümdür. Vuslatı bekleyen aşkın karşısında artık ölüm vardır ve bu iki aşığın da vuslat için tek çaresi ölüm olmuştur. Humar, vuslatın habercisi olan gelinliği ile Ayaz’ın yanına gitmiş ve vuslatın anahtarı olan zehri birlikte içmeleri için Ayaz’a uzatmıştır. Zehir vuslatın anahtarı olmuştur çünkü bu iki genç için ölümden başka kavuşmak kalmamıştır. Zehri içip birbirlerinin kollarında can vermişlerdir.

d) “Tenha İğde Ağacı” piyesinde vuslat teması sadece sevgiliye vuslat olarak işlenmemiştir. Piyeste çok daha güçlü bir duygu ile vatana vuslat, geçmişe, hatıralara, anılara vuslat hâkim olmuştur. İlyas Efendiyev bu piyesinde vuslat konusunu sevgiliye dair duygulardan uzaklaştırarak ona sosyal ve millî boyutlar yüklemiştir. Vatana vuslat, toprağa vuslat, ağaca vuslat bu piyesin en kıymetli taşları olmuştur. Piyenin başkarakteri Kerim Bey, öz yurdu Karabağ’dan İstanbul’a göç etmek zorunda kalan bir ailenin oğludur. Ömrünü vatanından ayrı geçirmiş, vatan hasreti çekmiştir. Azerbaycan’a duyulan özlem ve vatana duyulan kavuşma hasreti, işlenen vuslat temasından biridir. Kerim Bey’in vuslatının ümidi ise çocukluk hayallerinde kalan iğde ağacıdır. Karabağ’da evlerinin bahçesinde bulunan ve artık sadece hayallerinde kalan iğde ağacı, Kerim Bey’in Azerbaycan’a olan özlemidir ve Kerim Bey için vuslat bir iğde ağacıyla mümkün olacaktır. Kerim Bey’in aile üyeleri de vatanlarına özlem çekmiş ve vuslatı beklemişlerdir. İlyas Efendiyev’in bu piyesinde de vuslat ölüm ile sınıanmıştır. Kerim Bey’in kızı Gülnaz, sevdiği adam ile evlenip Azerbaycan’a, öz yurduna kavuşacağı gün yani hem sevgiliye hem de vatana vuslatı yaşayacağı gün ölüm gerçeği ile karşı karşıya kalmıştır. Sevdiği adam öldürülmüştür. Yaşadığı kayıptan sonra vataniyle olacak vuslatı da reddetmiş, Azerbaycan’a gitmeyip Türkiye’de kalmıştır.

İlyas Efendiyev ele alınan bu piyesleri ile hasretin hüznünü, vuslata giden yolu, bu yoldaki umutları, yarım kalan vuslatı ince ince gönüllere işlemiştir. Vuslat ile hicran arasındaki tezatlıkları, hicran ile vuslatın birbiriyle olan yarışını bizlere göstermiştir. Bu öyle bir yarıştır ki her hicranı bir vuslat ümidi, her vuslatı ise hicran takip etmiştir. Hicran ile vuslatın birbiriyle olan döngüsü İlyas Efendiyev’in piyeslerinde kendisini göstermiştir.

Vuslat denilince akıllara sadece sevgiliye vuslat gelirken İlyas Efendiyev kaleme aldığı piyesleri ile “vuslat” kavramına yeni boyutlar kazandırmıştır. Bir insanın toprağına, bağımsızlığına, yeri

geldiğinde bir ağaca bile vuslat duygusu besleyebileceğini ve sevgiliyi bekler gibi bu hayallere kavuşmayı bekleyebileceğini bizlere göstermiştir. Kaleme aldığı bu piyeslerinde millî duyguları vuslat teması ile güçlendirerek duygu ve düşünceleri daha donanımlı bir şekilde aktarmıştır. Yarattığı karakterler sevgiliyi bekler ve sevgiliyi özler gibi Azerbaycan'ın bağımsızlığını beklemiştir. Bu noktada İlyas Efendiyev için Azerbaycan tiyatrosunda vuslat kavramına yenilikler getiren ve bu kavramı yücelten bir sanatkar demek doğru olacaktır.

KAYNAKÇA

Barmanbay, A. (2020a). *Azerbaycan Romantik Edebiyatında Vatan*. Ankara: Bengü.

Barmanbay, A. (2020b). Gurbet Şairi Ağabeyim Ağa Ağabacı ve Vatan Bağı. *Sosyal Bilimler Alanında Akademik Araştırmalar*. İzmir: Duvar Yayınları: 27-43.

Barmanbay, A. (2021). Sürgündeki Şair Mustafa Ağa Arif ve "Ağlaram" Şiiri. *Fifth International Conference on Economics & Social Sciences*: 745-757.

Çağlak, A. (2021). Sovyet Rusya'da Bolşevik Devrimi Sonrasında Ordu-İstihbarat Teşkilatı Bağlantısının Oluşumu ve Kızıl Ordu'nun Sovyet İstihbarat Sistematiğinin Gelişim Sürecine Katkısı. *Harp Tarihi Dergisi*, S. 3: 43-81.

Dilek, İ. (2019). Türk Dünyası Edebiyatında Reprssiya, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara, S. 48: 27-82.

Efendiyev, İ. (2008). *Piyeslerinden Seçmeler* Bakı: Qafqaz Universiteti Yayınları.

İlyas Əfəndiyev: Biblioqrafiya (2014). Tərtibçi: Gülbəniz Səfərəliyeva. Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası.

İsmayılov, Y. (2006). İlyas Əfəndiyevin tarixi dramlarında müasirlik. *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri*. Bakı: Elm: 104-111.

Kolunsağ, İ. (2023). Klasik Türk Şiirinde Bir Vuslat Aracı Olarak Toprak, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 10, s. 68-79.

Kurnaz, C. (2010). Vuslat Yolculuğu, *Turkish Studies*, C. 5, S. 3, s. 447-461.

Morkoç, A. (2022). *Azerbaycan Edebiyatında Hikâye*. İstanbul: DBY Yayınları.

Okumuş, N. (2023). *İlyas Efendiyev'in Piyeslerinde Tarih*. Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Doç. Dr. Afina Barmanbay. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı.

Özbalık, G. (2020). *Binbir Gece Masallarında Aşk ve Vuslat*. Yüksek Lisans Tezi. Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

Şahbazova, S. (2002). *İlyas Əfəndiyev'in tarixi dramları*. Bakı: Grifli Nəşr.

Nutuk, Anı ve Diğer Kaynaklarda İsmet İnönü'nün Askerlik Hayatı

Ecem Asya YILDIZ*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 22.04.2024
Makalenin Kabul Tarihi: 31.05.2024
DOI: 10.54970/turkuaz.1471779

ÖZET

Türk siyasi tarihinin yetiştirdiği önemli devlet adamlarından biri olan İsmet İnönü, ömrünün sonuna kadar Cumhuriyet değerlerine sahip çıkmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın silah ve dava arkadaşı olup ondan kalan mirası omuzlayarak gelecek kuşaklara taşımıştır. Bir asker olarak başlayan meslek hayatını daha sonra devlet ve siyaset adamı olarak tamamlamıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde içerisinde bulunduğu çalkantılı yıllara bizzat şahit olmuş ve devletin bu kötü gidişatının durdurulması amacıyla İttihat ve Terakki'ye dâhil olmuştur. Tüm milliyetçi arkadaşları gibi İsmet İnönü de gelişen olaylar karşısında sessiz kalmamış ve üzerine düşen sorumluluğu üstlenmiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması ile savunmasız kalan Türk halkının bağımsızlık mücadelesinden yana bir pozisyon almış ve Kurtuluş Savaşı'nda büyük görevler almıştır. Hiçbir şekilde sorumluluktan kaçmamış ve aldığı görevleri yerine getirmiştir. 10 Ocak 1921'de I. İnönü zaferini kazanmış ve Tuğgeneralliğe yükseltilmiş, 31 Mart 1 Nisan 1921'de II. İnönü kazanmıştır. 1921'de Fevzi Çakmak'ın Genel Kurmay Başkanlığına getirilmesi ile cephe komutanlığı ile görevlendirilmiştir. Türkiye'nin işgalci devletlerarasında paylaşılmasına razı olmamış bu uğurda önce Mudanya Anlaşması daha sonra Lozan Barış Anlaşması'nda askeri özelliğinin yanı sıra diplomatlık hünelerlerini de sergilemiştir. Türkiye'yi esir almak isteyen emperyalist devletlere karşı dik duruşunu hiç bozmamış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kabul ettirmeyi başarmıştır. Bu çalışma da İsmet İnönü'nün milli mücadele dönemindeki askerlik faaliyetleri ele alınmıştır. Burada Nutuk, anılar ve diğer eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar kelimeler: İsmet İnönü, Nutuk, Atatürk, Milli Mücadele Dönemi

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

* Yüksek Lisans öğrencisi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Sosyal Bilimler Eğitimi, Burdur/TÜRKİYE. E-posta: asyagursuecem@gmail.com ORCID Id: 0009-0002-8553-5452

İsmet İnönü's Military Service in Speeches, Memoirs and Other Sources

ABSTRACT

İsmet İnönü, one of the important statesmen of Turkish political history, remained committed to the Republic and its values until the end of his life. As Mustafa Kemal Atatürk's close friend in arms and cause, he shouldered his legacy and carried it to future generations. His life, which started as a soldier, later ended as a diplomat, statesman and politician. He personally witnessed the turbulent years of the Ottoman Empire in its last years and joined the Committee of Union and Progress in order to stop this bad course of the state. Like all his nationalist friends, İsmet İnönü did not remain silent in the face of the events and took on his responsibility. He took a position in favor of the independence struggle of the Turkish people, who were left defenseless with the Armistice of Mudros, and took on major duties in the War of Independence. He never shirked responsibility and always did his part to fulfill his duty properly. I. and II. the bad luck of the Turkish nation. İnönü left his name engraved in history with indelible letters as the commander of the army that defeated in the Eskişehir-Kütahya and Sakarya Battles. He never consented to Turkey being surrendered to the occupying states, and for this cause he displayed his diplomatic skills as well as his military skills, first in the Mudanya Agreement and then in the Lausanne Peace Agreement. He never changed his stance against the imperial states that wanted to take Turkey hostage and succeeded in getting the independence of the Republic of Turkey accepted. This study has been prepared to reveal how İsmet İnönü is interpreted in Nutuk and other works. Here, Speech, memoirs, other works were used.

Key words: İsmet İnönü, Speech, Atatürk, Period of National Struggle

GİRİŞ

24 Eylül 1884 tarihinde İzmir'de doğan İsmet İnönü'nün asıl ismi Mustafa İsmet'tir. 1934 yılında soyadı kanununun çıkmasıyla Atatürk İnönü soyadını verdi. Bu tarihe kadar resmi kayıtlardaki adı "Reşit oğlu Mustafa İsmet"tir. Halk arasında ve dönemin basınında paşa dendi. Mustafa Kemal Paşa, 1934 yılında Soyadı Kanunu çıkınca, inkılap tarihinin ilk şerefli ve parlak sahifesi olarak gördüğü İnönü meydan muharebelerinin başkahramanı olması itibarıyla İsmet Paşa'nın aile isminin İnönü olmasını çok yerinde bulmuş ve kendilerine bu soyadını vermiştir (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri 4, 2006: 640). Soyadı Kanundan itibaren İnönü soyadı kullanıldığından Literatürde de İsmet İnönü olarak bahsedilmesi uygun görüldü.

İsmet İnönü'nün Ailesi aslen Bitlisli olmakla birlikte bir süre Malatya'da yaşadıkları için Malatyalı olarak da bilinmektedir. Soyu Türk aşiretlerden olduğu öne sürülen Kürümoğulları'na dayanmaktadır. Kürümoğulları, zamanla Malatya'ya yerleşmiştir. Kürümoğulları daha sonrasında Türkiye'nin farklı bölgelerine de dağılmıştır. Babası Reşit Bey Osmanlı Devleti'nde adliye çeşitli hizmetlerde bulunarak son görevi olan Harbiye Nezareti Muhakemat Dairesi Birinci Hâkimliği'nden emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra 29 Eylül 1920 tarihinde Malatya'da vefat etmiştir. Annesi ise Razgrad ulemasından müderris Hasan Efendi'nin kızı olan Cevriye Temelli'dir. Anne tarafı 1870 yılında babasının ölümünden sonra iki erkek ve bir kız kardeşiyle birlikte Bulgaristan Razgrad'dan göç etmiş ve ardından Cevriye Hanım 1880'de Reşit Bey ile evlenmiştir (Poyraz, 2008: 13).

İsmet İnönü, 5 kardeşin ikincisi olarak dünya gelmiştir. Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam kitabında İsmet İnönü'nün dış görünüşü ile ilgili şu notu düşmüştür: "Cevriye Hanım ve Reşit Bey'in çocukları hemen hepsi pehlivan yapılı olan Deliorman çocuklarına bakarak belki de pek sıhhatli olmadı denebilir. Mesela Mustafa İsmet, hayatı boyunca narin bir tip olarak gelişti." Mustafa İsmet doğduğu zaman babası Reşit Bey, İzmir'de sorgu yargıcı yardımcısı olarak

çalışmaktaydı. Her Osmanlı memuru gibi o da o güne kadar çeşitli memuriyetlerde farklı yerlerde dolaşmaktaydı. Reşit Bey'in memuriyeti dolayısıyla tayin gördüğü yerlere ailecek giderlerdi. İsmet İnönü doğduktan sonra bu kural değişmedi. Reşit Bey'in ilk tayin yeri Foça olmuş ve ardından bu sefer daha uzak olan bir yere Sivas'a gitmek zorunda kalmıştı. Sivas memuriyeti sırasında İsmet İnönü, artık beş yaşındadır ve ilköğrenimine Sivas'ta başlamıştır (Aydemir, 2000: 24). İlköğrenimini tamamlayan İsmet İnönü, sivil ya da askeri bir rüstiye yazılacaktı. Sivas'ta askeri rüstiyesi bulunan sayılı şehirlerden biriydi. 1892 yılında İsmet İnönü artık bir askeri Rüstiye öğrencisiydi. 1895'te okulu bitirmiş, Sivas Mülkiye İdadisinde (lise) öğrenimine devam etmiştir. 31 Temmuz 1897'de babasının İstanbul'a tayini nedeniyle 6. sınıfta ayrılmış, Halıcıoğlu'ndaki Harp okulunun lise kısmını kaydolmuştur. Lise çağında Fransızca eğitimi alan İsmet İnönü bu dili iyi bilmekteydi. Fransızcanın yanı sıra Almancayı da öğrenmek istemekteydi. 1900'de liseyi bitirmiştir.

14 Şubat 1901'de Topçu Harbiye sınıfına girmiş, 1 Eylül 1903'te okulu birincilikle bitirmiş ve Topçu Mülazımı Sanisi (Teğmen) olmuştur. Okuldaki başarısı nedeniyle Erkânı Harbiye (Kurmaya) sınıfına ayrılmış ve burayı da birincilikle bitirerek altın Maarif madalyası almıştır. 1903'te Pangaltı'da bulunan Harp Akademisine girmiş ve 26 Eylül 1906'da sınıfının birincisi olarak Kurmay Yüzbaşı rütbesi ile mezun olmuştur. 2 Ekim 1906'da Kurmay Yüzbaşı olarak Edirne'de Ordu Merkezinde ilk görevine başlamış ve Sahra Topçu 8. Alay 3. Bölük Kumandanı olarak görevine devam etmiş, 7 Kasım 1908'de Kolağası rütbesine yükselmiş ve Edirne 2. Tümenin Kurmaylık görevine getirilmiştir. (Heper, 2024).

İsmet İnönü'nün askeri yönüne odaklanılan çalışma, döneme tanıklık eden eserlerden hareketle şekillenmiştir. Hayatı boyunca farklı görevler üstlenmiş ve Cumhuriyet'in temel ilkelerinin yerleşmesinde faaliyetlerde bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Kurtuluş mücadelesi yıllarını belgelere dayalı olarak anlattığı Nutuk'ta İsmet İnönü'nün askerlik hayatı aktarılmıştır.

1. BİR ASKER OLARAK İSMET İNÖNÜ

İsmet İnönü'nün gençlik ve askerlik yılları imparatorluğun son dönemlerinde devletin dışarda savaşlarla içeride isyan ve ekonomik, sosyal sorunlarla başa çıkmaya çalıştığı bir döneme denk gelmiştir. Edirne'deki 2. Ordudaki stajını tamamlayan İsmet İnönü, 1907 yılında kısa bir süreliğine İttihat ve Terakki'ye katılır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908 yılında Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı) olarak terfi eden İsmet İnönü, 13 Nisan 1909 tarihinde 31 Mart Olayı'nı bastıran Harekât Ordusu'nda 2. Süvari Tümeni Karargâhı'nda çalışmaya başlamıştır. Rauf Orbay'ın anlatımına göre İsmet İnönü ile tanışması bu olaydan sonra gerçekleşmiştir. Orbay, 31 Mart'ta meydana gelen olayı bastırmak için İstanbul'a gelen Harekât Ordusu ile Kazım Karabekir aracılığıyla ilk defa karşılaştıklarını kaydetmiştir. Yine Hurşit Paşa Divan-ı Harbi'nde üye olduğu sıralarda akşam saatlerinde Harbiye'deki Mahmut Şevket Paşa'nın karargâhına sık sık uğradığını ifade etmiştir. Karargâha uğradığı bir akşam oraya gelen İsmet İnönü'nün Kazım Karabekir sayesinde tanıştığını yazmıştır. Dahası Orbay, tanışmaları esnasında İsmet ile aralarında yaşanan şu diyalogu paylaşmıştır: İsmet, eserlerinizi okudum diye bir söz sarf edince Orbay, O Mehmet Rauf'tur, ben ise Hüseyin Rauf'um diyerek karşılık vermiştir. Bunun üzerine Rauf: "Ve o günden sonra adımın başına "Hüseyin"i koymayı uygun gördüm demiştir (Orbay, 1993: 158). Cumhuriyet'in kuruluş aşamasında ve sonrasında beraber yürüyecekleri arkadaşlığa ilk adımı atılmıştır.

Rauf Orbay, İsmet İnönü'nün çok zeki ve çevik bir yapıya sahip olduğu, emri altında bulunduğu farklı mizaçtaki kumandanların hepsiyle çok iyi geçindiği söylemiştir. Hatta Ahmet İzzet Paşa, Vehip ve Mustafa Kemal Paşaların güven ve takdirine mazhar olmuştur (Orbay, 1993: 158).

Dönemin Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa, 1910 Yemen Ayaklanması'nı bastırmakla görevlendirilince İsmet İnönü'yü de kendi yanına almıştır. Başarılı ve zeki çıkışları kendisine Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişanı ve bir yıl kıdem verilmesini sağlamıştır. Akabinde 26 Nisan 1912 tarihinde binbaşılığa yükseltilen İsmet İnönü, Yemen Mürettep Kuvvetleri Kurmay Başkanı olarak görevlendirilmiştir (Baycan, 1989: 627). Yemen'de İmam Yahya ile ciddi sorunların yaşanması üzerine İstanbul'dan gelen emir üzerine İsmet İnönü, anlaşmazlığın giderilmesi amacıyla görevlendirilmiştir. İkili görüşmelerden sonra anlaşma sağlanır ve İsmet İnönü, 1913 Martında Yemen'den ayrılarak İstanbul'a dönmüştür. İlk önce II. Balkan Savaşı Genel Karargâhı'na atanır sonra buradan Çatalca Başkomutanlık Karargâhı'na gelir ve burada Hareket Şubesi'nde göreve başlamıştır (Selek, 2006: 78).

Balkanların içerisinde bulunduğu siyasi karışıklıktan yararlanan Osmanlı Ordusu nihayet işgal edilen ve neredeyse ele geçirilen Edirne'yi geri almayı başarmıştır. Bu gelişme Balkan savaşlarının akıbeti için oldukça önemli bir sonuçtur. II. Balkan Savaşı'ndan sonra Avrupalı devletler buradaki durumu görüşmek üzere Londra Konferansını tertip etmişlerdir. Fakat bu konferansta istenilen sonuç elde edilememiştir (Kara, 2009: 163). 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine İsmet İnönü, Genel Karargah'ta görevlendirilmiştir. Daha sonra Alman General Liman Von Sanders'in komutasındaki I. Ordu Karargâhı'na atanmıştır. Aynı zamanda Balkan Savaşı'ndaki hizmetlerinden dolayı 29 Kasım 1914 tarihinde yarbay rütbesine yükseltilmiştir. 14 Aralık 1915 tarihinde de albay rütbesi verilmiştir. Çanakkale'de bulunan II. Ordu'nun Kurmay Başkanlığı'na terfi ederek başarı merdivenlerini yavaş yavaş çıkmıştır. II. Ordu Doğu Cephesi'ne gittiğinde burada 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'yı Diyarbakır'da karşılayan II. Ordu komutanı İsmet İnönü olmuştur (Baycan, 1989: 628).

1914 yılında yeni ve donanımlı bir ordunun kurulması ayrıca personelin yetiştirilmesi için İsmet İnönü, yoğun çalışmalarda bulunmuştur. Bu yoğun tempo hayli yorulmasına neden olmuştur. Ayrıca Yemen'de bulunduğu esnada ateşli hastalık ve kulak işitmesinden kaynaklı rahatsızlıklar yaşamıştır. Avrupa'da tedavi görmek için Kazım Karabekir Paşa ile birlikte izin almıştır. Berlin, Viyana, Münih, Lucerne ve Paris'i gezme fırsatı yakalamıştır. Burada bulunduğu zaman zarfında Münih'te bir profesör tarafından muayene edilmiştir. Nitekim kısa bir süre sonra Avusturya-Macaristan Prensi'nin bir Sırlı tarafından öldürülmesi haberini alır almaz yurda dönmek için bilet almak amacıyla acentelere uğradığında yolların kapandığı söylenmiş. Ancak İtalya üzerinden İstanbul'a geçmenin imkân dâhilinde olacağı bilgisi üzerine gemiyle İtalya'dan İstanbul'a ulaşmıştır (Oral, 2000: 50). Birinci Dünya Savaşı'nda Başkomutanlık karargâhında Harekât Şubesi Müdürlüğü görevini ifa etmiş ve yarbaylığa terfi etmiştir. Bir yıl sonra albaylığa yükselerek Trakya'daki II. Ordu Kurmay Başkanlığı'na atanmıştır. Sonraki süreçte Doğu ve Suriye cephelerinde Dördüncü, Yirminci ve Üçüncü Kolordu Komutanlıklarında bulunmuştur. Bu dönemde II. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa ile birlikte çalışmış ve aralarında derin bir dostluk başlamıştır.

1916 yılı Doğu Cephesi'nde oldukça yoğun gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. Ruslar üstün kuvvetlerle durmadan taarruz halinde ilerlemeye devam etmekteydiler. 26 Temmuz 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Ruslardan Muş ve Bitlis'i kurtarmayı başarmıştır. Bu savaşlarda her iki tarafta büyük zayıflık yaşanmıştır. 3 Ekim 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, II. Ordu Kumandan vekilliğine atanmış ve Albay İsmet İnönü'yü de kendi emrindeki IV. Kolordu Komutanlığı'na getirmiştir. İsmet İnönü, 30 Aralık 1916 tarihinde bu göreve başlamış ve Kolordu Komutanı olmuştur (Aydemir, 2000: 96). 1917 yılında geldiğinde İsmet İnönü, bu sefer Suriye-Filistin Cephesi'ne 20. Kolordu Komutanı olarak görevlendirilmiştir. Burada kısa bir süre kalan İsmet İnönü, Halep'te yeniden kurulacak bir ordu için görevlendirilmesi amacıyla İstanbul'a

çağrılmıştır (Selek, 2006: 110). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaşı aynı zamanda yenilgileri de beraberinde getirmiştir. Özellikle güneyde çok zor şartlar altında savaşmış ve 1917 yılında Bağdat'ın düşmesi üzerine burada Almanların olaya müdahale etmesiyle Yedinci, Sekizinci ve Dokuzuncu Ordulardan oluşan "Yıldırım Orduları Grubu" adı altında yeni bir ordu teşkil edilmiştir. Bu yeni ordunun başına da Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir (Gökman, 1963: 4). Ancak cephede yaşanan olumsuzlukları göz ardı edemeyen Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a durumu bildiren bir telgraf çekmiştir. Bu telgraftan olumlu bir karşılık bulamayan Paşa, ordu komutanlığı görevinden istifa etmiş önce Adana'ya ardından İstanbul'a geçmiştir. 1917'den 1918 Ekim ayına kadar bölgede savaşlar durmadan devam etmiştir. Burada savunma savaşları İsmet İnönü'nün başında bulunduğu Üçüncü Kolordu tarafından yapılmıştır. Ancak güçsüz bir durumda olan ordu çekilmek zorunda kalmıştır. İsmet İnönü, Şam'dan çekilme esnasında rahatsızlanmış ve bilinci kapalı bir şekilde önce Halep'e oradan da İstanbul'a nakledilmiştir. İsmet İnönü, İstanbul'da bulunduğu sırada Osmanlı Devleti, yenilgiyi kabul etmiş ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalanmıştır (Armaoğlu, 2007: 141).

İsmet İnönü, İstanbul'da daha tam iyileşmeden Harbiye Nazırı ve Sadrazam Ahmet İzzet Paşa tarafından 24 Ekim 1918 tarihinde yeni görev yeri olan Harbiye Nezareti Müsteşarlığı'na getirilmiştir. Nitekim bu görevi çok uzun sürmemiştir. Çünkü İtilaf Devletleri Mondros Anlaşması'ndan hemen sonra işgal faaliyetlerine girişmiş ve Anadolu yer yer işgal edilmeye başlanmıştır. 3 Kasım 1918 yılında İttihat ve Terakki liderleri Talat, Cemal ve Enver Paşaların ülkeden kaçmalarından sorumlu tutulan Ahmet İzzet Paşa, görevden alınmıştır. Yeni Sadrazam İsmet Bey'i yaşının küçük olmasını öne sürerek 22 Kasım 1918 tarihinde Harbiye Nezareti Müsteşarlığı görevinden alınmıştır. İsmet İnönü, Barış Hazırlıkları Komisyonu'na askeri müşavir olarak tayin edilmiştir. Bir yıl dolmadan bu görevi son bulan İsmet İnönü, 4 Ağustos 1919 tarihinde "Askeri Şura Üyeliği ve Muamelatı Umumiye Müdürlüğüne" getirilmiştir (Avcı, 2022: 61). Mondros Mütarekesi gereği Osmanlı ordusunun dağılması ve diğer sıkıntılar İsmet Bey'i hayli etkilemiştir. Bu esnada Anadolu'da karışıklıklar baş göstermiş ve Anadolu'nun kurtarılması için birtakım çareler düşünölmeye başlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın bir yolunu bulup Anadolu'ya geçme planları ve daha sonrasında burada Milli Mücadele'yi başlatmayı Yıldırım Orduları Grup Komutanı iken arkadaşlarıyla paylaşmıştır. 19 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, nihayet Anadolu'ya 9. Ordu Müfettişliği görevine atanmıştır. Anadolu'ya ayak basar basmaz Milli Mücadele fikrini fiiliyata dökmek amacıyla çalışmalarda bulunmuştur. Evvela genel durumu göz önünde bulundurmuş sonrasında güvendiği arkadaşlarıyla fikirlerini paylaşmıştır. Buradaki asıl amacı arkadaşlarından gerekli yardımı almaktır. İsmet İnönü, bu sırada İstanbul'dadır (Yalçın, 2005: 164-165).

Mustafa Kemal Paşa, İsmet İnönü'nün Anadolu hareketine daha sonradan katılmasına rağmen daha İstanbul'da iken aynı fikirde olduğunu Nutuk'ta ifade etmiştir (Atatürk, 2006: 302). Kaldı ki Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da bulunduğu esnada sürekli İsmet İnönü ile görüşmüş ve vatanın kurtarılması için fikir teatisinde bulunmuştur. Hatta Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçmek fikrini İstanbul'da İsmet İnönü ile paylaşmıştır. Bir konuşmada hiçbir görev ve yetki sahibi olmadan Anadolu'ya geçerek orada milli bir mücadeleden bahsetmiştir. İsmet İnönü'ye en uygun yolun hangisi olduğunu sormuş ve İnönü ise her taraftan, her yoldan gideriz cevabını vermiştir. Mustafa Kemal doğrudan değil dolaylı yünden İnönü'nün fikrini öğrenmek istemiştir (Atay, 2023: 9-10). İsmet İnönü, Anadolu harekâtının başladığı tarihten itibaren Milli Mücadele'yi desteklemiştir. İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edileceği söylentileri ve halkın içerisinde bulunduğu durum İsmet İnönü'yü oldukça düşündürmüştür. Zira artık İstanbul'da yapılacak herhangi bir iş de yoktur. Dolayısıyla İsmet İnönü, Anadolu'ya geçme kararı almış. Ancak bu kararı kimseyle paylaşma gereği görmemiş ve hatta Anadolu'ya geçmek için herhangi bir yere

resmi müracaatta dahi bulunmamıştır. En önemlisi bu gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'nın haberi bile olmadan gerçekleşir. 8 Ocak 1920 tarihinde normal bir yolcu treni ile hareket eden İsmet İnönü, nihayet Ankara'ya varır. Nitekim Mazhar Müfit Kansu anılarında Mustafa Kemal Paşa'nın bu gelişten haberdar olduğunu kaydetmiştir. Paşa'nın Kansu'yu çağırdığını ve İsmet Bey'in Anadolu'ya geleceğinden bahsetmiştir. Kansu'nun hangi İsmet Bey demesi üzerine Paşa, Miralay İsmet Bey karşılığını vermiştir. Devamında tanıyıp tanımadığını sormuş Kansu da Edirne'de İkinci Ordu'dan tanıdığını söylemiştir. Vatansever, çalışkan, dirayetli ve çok sevildiğini de eklemiştir (Kansu, 1968: 530).

Ali Fuat Cebesoy'un anılarında İsmet İnönü'nün Anadolu'ya gelişi şu şekildedir: 1920 Ocak ayında sabah erken saatlerinde hazırlanmış olduğu bir savunma projesini Paşa'ya sunmak için Ziraat Mektebi binasına uğradığını ve burada İsmet İnönü ile karşılaştığı notunu düşmüştür. Cebesoy, uzun süredir tanıştığı İsmet İnönü'yü orada görünce memnun olduğunu kaydetmiştir (Cebesoy, 2007: 276). Nitekim Şevket Süreyya Aydemir, Ali Fuat Paşa'nın İsmet İnönü'nün Ankara'da bir iki gün kaldığını ve tekrar İstanbul'a döndüğünü ifade etmiştir. İnönü'ye göre ise, ilk gelişinde Ankara'da kalışı oldukça uzadığı yönündedir. Yine Temsil Heyetinin kurmay işlerinde bir süre çalıştığını ve Harp Tarihi Teşkilatı'nın Heyeti Temsiliye ile ilgili belgesinde, bu döneme ait imzaların bulunduğu kaydedilmektedir. Daha sonra İsmet İnönü, Fevzi Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a dönmüştür. Fevzi Paşa'nın 3 Şubat 1920 tarihinde Harbiye Nazırı görevine getirilmiştir. İsmet İnönü ise Ankara'da bulunduğu bu tarihlerde gayri resmi çalıştığı söylenebilir. İsmet İnönü'nün aktardığına göre ocak ayının başı ile Şubat'ın son günlerine denk geldiği anlaşılmaktadır. (Aydemir, 2000: 128). 3 Şubat 1920 tarihinde İstanbul'a dönüş yapan İsmet İnönü'nün görevi düzenli ordu kurulması yönünde gerekli çalışmaları yapmaktır. İsmet İnönü, bu göreve 16 Mart 1920 tarihine yani İstanbul'un İtilaf güçleri tarafından işgaline kadar devam etmiştir. Nitekim İstanbul'da yapacağı bir işi kalmadığı kararına varan Mustafa Kemal Paşa kendisini Ankara'ya geri çağırmıştır. Bunun üzerine 3 Nisan 1920 tarihinde İsmet Bey, ikinci kez Anadolu'ya gelmiştir. Bu dönüş Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar sürmüştür.

İsmet İnönü, Ankara'da kaldığı süre boyunca Kurtuluş Savaşı'nın ana karargâhı olan Ziraat Mektebi'nde vakit geçirmiş ve durum değerlendirmelerini Mustafa Kemal Paşa ile birlikte yapmıştır. Bu tarihlerde Ali Fuat Paşa, Batı Anadolu Genel Kuvay-ı Milliye Komutanlığı görevine getirilmiştir. Ancak bu birlikler dağılık oldukları için başarılı bir grafik çizememişlerdir. Güney bölgelerine komuta eden Albay Refet (Bele) ise tek bir komuta merkezinin olması önerisinde bulunmuş ve böylece Batı Cephesi tamamen Refet Paşa'ya bırakılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, aslında cepheledeki Kuvay-ı Milliye'nin düzenli orduya dönüştürülmesi hususunda gerekli çalışmaların yapılmasını emretmiştir. Kuvay-ı Milliye'nin bölgesel olarak faaliyetlerde bulunmaları sadece zaman kazandırmıştır. Bu birliklerin sürekli değişen şeflerle çalışmaları ve düzensiz olmaları yeri gelmiş düşmanın işini kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Kuvay-ı Milliye'nin tasfiye edilmesi ile ulusal ordunun oluşturulması için adımlar atılmıştır. Ali Fuat Paşa ile Refet Paşa'nın Kuvay-ı Milliye birliklerini bir çatı altında toplamakta güçlük çekmeleri ve gönüllü birliklerin şefleriyle anlaşamamaları başarısız sonuçlara neden olmuştur (Gül, 2010: 170-172).

Özellikle 24-30 Ekim 1920 tarihleri arasında gerçekleştirilen Gediz Harekâtı, istenilen başarı elde edilmeden sonra ermiştir. Gediz harekâtının başarısızlığı üzerine Batı Cephesi'nde düzenli ordu fikrinin giderek destek bulduğu söylenebilir. Aslında bu yenilgi daha önce atılması gereken adıma ivedilik kazandırmıştır. Bu gelişme üzerine Cephe Komutanı Ali Fuat Paşa, Moskova elçiliğine atanınca cephe ikiye bölünmüştür. 10 Kasım 1920 tarihinde İsmet Bey, Batı Cephesi Kuzey Kesimi Komutanlığına ve Güney Cephesi Komutanlığına da Albay Refet (Bele) atanmışlardır (Acun, 2009: 233-234). Bu sırada Yunanlılar Bursa tarafına kadar ilerlemiş ve İtilaf kuvvetleri güney güzergâhı

üzerinden İzmir-Aydın demiryoluna, güneydoğuda Aydın'dan Nazilli'ye doğru ve kuzeydoğuda Manisa ile ilçesi Turgutlu'ya kuzeyde ise Ayvalık ve Bergama'ya kadar olan bölgeyi Yunan işgal sahası olarak tanımışlardır. Yunan ilerleyişi bölgedeki Kuvay-ı Milliye birlikleri tarafından durdurulmaya çalışılmış ancak yeterli olmamıştır. Bu durum batıda düzenli ordu fikrinin oluşmasına yol açmıştır.

3 Mayıs 1920 tarihinde Birinci Millet Meclisi'nin ilk kabinesi oluşturulurken Milli Savunma Bakanlığı'na Fevzi Çakmak, Genelkurmay Başkanlığı'na da İsmet İnönü getirilmişti (Poyraz, 2008: 32). Batı Cephesi komutanlığının yanı sıra Genelkurmay Başkanlığı görevini de üstlenmiştir. Nutuk'ta Ali Fuat Paşa'nın Moskova elçiliğine tayini ve İsmet İnönü'nün Genelkurmay Başkanlığı'na ek olarak Batı Cephesi Komutanlığı'na getirilişine dair şu not düşülmüştür: "Efendiler, artık Ali Fuat Paşa'nın Batı Cephesi'ne komuta edemeyeceğine inanmıştım. O günlerde Moskova'ya da bir elçilik heyeti göndermemiz gerekiyordu. O halde, Fuat Paşa büyükelçi olarak Moskova'ya gidebilirdi. Batı Cephesini çok ciddi ve dikkatli bir çalışma beklediğinden, bu cephe komutanlığını zaten genel askeri harekâtı yürütmekte olan Genelkurmay Başkanı İsmet İnönü'ye ek görev olarak vermek en süratli ve uygun bir tedbir olacaktır" (Atatürk, 2006: 342). Konu ile alakalı Atatürk Nutuk'ta İsmet İnönü'nün Genelkurmay Başkanlığı'na getirilmesinin yaratmış olduğu havayı şu şekilde ifade aktarılmıştır: İsmet İnönü'yü Genelkurmay Başkanı olarak seçtiği sırada bazı arkadaşların bu duruma muhalif davrandığını söylemiştir. Bunun nedeni ise Milli Mücadele'nin başladığı sıralarda İsmet İnönü'nün Anadolu'da değil de İstanbul'da olmasıydı. Özellikle Refet Bele'nin en başından beri bu mücadelenin içinde olduğunu ve neden İsmet İnönü'yü tercih ettiğini merak etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın ise görevlendirilme yapılırken İsmet İnönü'yü tercih ettiğini belirtmiştir (Atatürk, 2006: 302). Refet Paşa'nın dışında Ali Fuat Paşa'nın da İsmet Bey'in Genelkurmay Başkanlığı'na karşı çıktığını ancak Mustafa Kemal Paşa'nın içerisinde bulunduğu nazik durumdan bahsederek zorla ikna ettiğini Nutuk'ta ifade etmiştir (Atatürk, 2006: 302). Her ikisini de bu düşünceye iten sebebi ise Anadolu'ya Paşa ile birlikte gelmeleri ve İsmet İnönü'nün sonradan gelmesinde yatmaktaydı. Anacak Paşa, İsmet İnönü'nün İstanbul'dan ayrılmamdan önce benimle işbirliği yaptığını vurgulamıştır (Atatürk, 2006: 302). İsmet İnönü'nün Batı Cephesi'nde önemli görevlere getirilmesi Çerkez Ethem tarafından muhalefetle karşılanmıştı (Atatürk, 2006: 349). Öyle ki Ethem Bey, Batı Cephesi'nde İsmet Bey'e rapor dahi vermemiştir. Bunun üzerine İsmet İnönü, Ankara Büyük Millet Meclisi'ne bir telgraf çekerek Kuvay-ı Seyyare Komutanlığı Ethem Bey'in Cephe Komutanlığı'na rapor göndermediğini ve bu hususta uyarılmasını iletmiştir (Atatürk, 2006: 352). Genelkurmay Başkanlığı ile Kuvay-ı Seyyare Komutanlığı arasındaki anlaşmazlık dönemin telgraflarında yer almıştır.

2. BATI CEPHESİ SAVAŞLARI VE İSMET İNÖNÜ

I. İnönü Savaşı (6-10 Ocak 1921)

Millî Mücadele'nin gerçek askeri safhası I. İnönü Savaşı ile başlamıştır. İngiltere, Sevr Antlaşması'nı TBMM Hükümeti'ne kabul ettirmek için Yunanlıları öne sürerek işgal planını uygulamak istemiştir. Ankara, Kuvayı Milliye yerine düzenli orduyu kurmuş böylece dağınık bir savaşın önü alınmıştır. Düzenli ordunun kurulması Türkler arasında bölünmeye neden olmuş ve bazı gönüllü birlikler iç karışıklıkların yaşanmasına neden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, I. İnönü Muharebesinin devam ettiği günlerde, TBMM'de 8 Ocak 1921 tarihinde yaptığı konuşmada Birinci Kuva-yı Seyyare Kumandanı Ethem Bey ve kardeşlerinin isyankârane harekâtı hakkında açıklama yaparak, onların teşviki ve verdiği sırlar nedeniyle Yunan ordusunun 6 Ocak 1921'de saldırıya geçtiğini söylemiştir (TBMMZC, 8.1.1337, s. 228). I. İnönü Muharebesinin nasıl başladığını şu

sözlerle ifade etmiştir: “Ethem, Tevfik ve Reşit Beyler doğrudan doğruya maiyetlerinde kalan bir kısım kuvvetler ki -en son vaziyetle üç yüz kişi kadar görülmüştür- bunlarla bilâkaydüşart Yunanlıların emrine tabi olmuşlardır. Yunanlılara, şüphe yok ki bunlar birçok esrar tevdi etmişlerdir. Yalnız bu adamlar bittabi ne ordumuzu bilirler ve ne de ordumuzun celadetini lüzumu kadar takdir edebilirler. Onların esrar diye tevdi ettikleri şeyin hükmi tesiri yoktur. Fakat herhalde mübalağalı bir surette vermiş oldukları malumat ve izahat Yunan ordusunu ve İngilizleri fevkalade heveslendirmiştir. Bunun neticesi olarak iki gün evvel (6 Ocak 1921) Yunan ordusu bütün Garp Cephesinin her noktasında, kendi safları arasında Ethem Bey dâhil olduğu halde, taarruza geçmişlerdir.” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 2006, C. 1, s. 145). Mustafa Kemal Paşa, 8 Ocak itibariyle düşmana karşı henüz mevcut olan kuvvetlerin tamamının kullanılmadığını, Ethem ve kardeşlerinin faaliyetlerinin memleket ve millet hesabına büyük zayiata ve fırsatların kaybına sebep olduğunu ancak nihai zaferi kendilerinin kazanacağını dile getirmiştir (TBMMZC, 8.1.1337, s. 229). Bu durumu fırsat olarak değerlendiren Yunanlılar 6 Ocak 1921’de Bursa-Uşak hattından Eskişehir’e ilerlemiştir. Bu saldırının amacı Eskişehir’i ele geçirdikten sonra demir yolu hattını kontrol altına almaktır. Sonrasında Ankara’ya ulaşip meclisi dağıtmak ve Sevr’i Ankara hükümetine kabul ettirmektir. Hazırlıklarını tamamlayan Yunan kuvvetleri 9 Ocak 1921 tarihinde İnönü bölgesindeki Türk noktalarına saldırı düzenlemiştir. Bu saldırı karşısında savunmada bulunan Türk ordusu İsmet İnönü komutasında Yunan ordusunun daha fazla ilerlemeden durdurulmasını sağlamıştır. Bunun üzerine Yunan askeri birlikleri 10 Ocak 1921 tarihinde bölgeden çekilmeye mecbur kalmıştır. Batı Cephesi’ndeki bu önemli sonuç düzenli ordunun ilk zaferiydi. Bu başarı aynı zamanda iç ve dış politikada önemli gelişmelere zemin hazırlamıştır. Batı Cephesi’ndeki Türk ordusunun elde etmiş olduğu bu başarı aşağıdaki gelişmelerle taçlanmıştır:

- BMM, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile ilk anayasayı oluşturdu.
- Çerkez Ethem Bey ve adamlarını isyanı tam olarak bastırıldı.
- İtilaf Devletleri Londra Konferansı’nı düzenledi.
- Ankara, dış politikada ilk dostluk anlaşmasını Afganistan’la yapmıştır.
- İsmet Paşa’nın rütbesi generalliğe yükseltildi.
- Mehmet Akif Ersoy tarafından yazılan İstiklal Marşı milli marş olarak kabul edildi.
- Moskova Antlaşması imzalandı.
- İtilaf Devletleri’nin Yunanistan’a olan güveni sarsıldı.
- Türk halkını hem düzenli orduya hem de Ankara hükümetine olan güveni arttı. Askere alma işleri kolaylaştı ve hızlandı (MEB, 2019: 96).

İsmet İnönü kazanılan zaferi mecliste şu sözlerle bildirmiştir: Türk askerinin düşman ordusu karşısında gözünü kırpmadan çarpıştığını söylemiştir. Yunan ordusunun ilerlemesini durdurmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Ordumuzun düşman karşısında büyük kayıplar verdiğini ancak topraklarını her pahasına olursa olsun savunmaktan geri kalmadıklarını vurgulamıştır. Türk ordusu karşısında daha fazla direnemeyen ve gücü kılan düşman ordusu olduğunu ifade etmiştir. Düşman ordusunun iki gün devam eden çarpışmalardan sonra başarı elde edemeyeceğini anladığını kaydetmiştir. Son sözünü: “Artık bu safhada onlar için yapılacak bir şey vardı: Geri çekilmek” şeklinde tamamlamıştır (MEB, 2019: 96).

Nutuk'ta zaferin nasıl kazanıldığı ve yaratmış olduğu memnuniyet ise şu şekilde ifade edilmiştir: İznik'ten başlayan harekât Gediz üzerinden Uşak'a kadar bir hat şeklinde geliştiğini ve bu hattın, Gediz'in kuzeyinde kalan parçasının iki yüz kilometre kadardır. Gediz'den Uşak'a olan kısmı da otuz kilometreyi kapsamaktadır. Düşman, üç tümenle bu hattın kuzey kısmından Eskişehir üzerine yürümeyi planlamıştı. Gediz'de bulunan önemli kuvvetlerimiz, Eskişehir üzerinden düşman tümenlerini karşılamaya mecburdu. Savaş başlayınca Yunan ordusunu karşılayan ordumuz burada başarılı bir sonuç elde etmiştir. İsmet İnönü İnkılabımızın tarihine, Birinci İnönü Zaferi'ni kaydetmiştir (Atatürk, 2006: 373). Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1921 günü Meclis'in ikinci içtima senesinin açılış konuşmasında doğuda Ermenilere karşı kazanılan başarıyı ve batıda Yunanlılara karşı kazanılan I. İnönü Zaferini kastederek şunları söylemiştir: "Bugün her cephede muzafferane harp eden ve vatan müdafaasının ne demek olduğunu tamamen müdrik ordularımız vardır. Bu ordular sayesinde Şarkta Ermenistan muzafferiyetini kazandık ve Garpta Yunanlıları mağlup ettik" (TBMMZC, 1.3.1337, s. 3).

Mustafa Kemal Paşa, bu önemli başarı karşısında İsmet İnönü'yü tebrik etmiştir. Meclis tarafından Albay İsmet İnönü'nün rütbesini Mirlivalığa (Tümgeneral) terfi edilmiştir. Aydemir'in ifadesiyle Böylece İsmet İnönü o güden sonra İsmet Paşa olmuştur. Birinci İnönü Savaşı ve ona bağlı olarak Çerkez Ethem olayının büyük bir iç savaşa yol açmadan bastırılması, BMM'de ve Türk kamuoyunda umutları artırırken dışarıda da yankıları hayli etkili olmuştur. Başta İngilizler olmak üzere Müttefikleri Ankara Hükümeti ile yeni görüşmelere sürüklemiştir (Turan, 2009: 241). Mustafa Kemal Paşa, I. İnönü Zaferini mukaddes vatan topraklarını düşman istilasından tamamen kurtaracak kesin zaferin hayırlı bir başlangıcı olarak görmüştür.

II. İnönü Savaşı (27 Mart-1 Nisan 1921)

İtilaf Devletleri Londra Konferansı'ndan istediklerini alamadıkları için konferansın hemen ardından Yunan kuvvetlerini tekrar taarruza geçirerek amaçlarına ulaşmak ve I. İnönü Savaşı'nın intikamını alarak Türkiye'yi saf dışı bırakmak istemişlerdir. Yunan ordusunun 23 Mart 1921 günü II. İnönü Muharebesi kapsamında Batı Cephesinde yeniden saldırıya geçtiği, ertesi gün Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa tarafından Meclis'te yapılan bir konuşma ile duyurulmuştur (TBMMZC, 24.3.1337, s. 229-230). Nutuk'ta II. İnönü Savaşı öncesi genel durum şöyle aktarılmıştır: "Efendiler, İtilaf Devletleri, delege heyetimiz vasıtasıyla yaptıkları tekliflerin cevabını almayı beklemeden, daha delegelerimiz yolda iken Yunanlılar bütün ordusuyla ve bütün cephelerimize karşı taarruza geçtiler. Görüyorsunuz ki Efendiler, Yunan taarruzu konferans ve sulh hikâyesini bize zaruri olarak terk ettiriyor" (Atatürk, 2006: 393). Buradan hareketle aslında barış görüşmelerinin bir hikâyeden ibaret olduğu vurgusu yapılmıştır. Çünkü konferansı tertip edenlerin daha sonucunu beklemeden harekete geçmeleri samimi olmadıklarını göstermektedir. Mustafa Kemal Paşa, yine Nutuk'ta taarruzun detaylarını okuyucuyla paylaşma gereği görmüştür.

Yunan ordusunun Bursa ve Uşak'ın doğusunda mevzilenmiş ordusu vardı. İki grup halindeki kuvvetlerimiz Dumlupınar doğusunda ve Eskişehir'in kuzey-batısında bulunmaktaydı. Diğer tarafta Yunanlıların Menderes boyundaki birliklerine karşı da ordumuz bulunmaktaydı. 23 Mart 1921 günü Yunan ordusunun Bursa ve Uşak grupları ileri harekâta geçtiler, İsmet İnönü

komutasındaki Batı Cephesi birlikleri Eskişehir'in kuzey-batısında yığınak yapmıştı. Kararlaştırılan duruma göre savaşı İnönü bölgesinde karşılamaktı. Plana göre gerekli tedbirler alınmış ve hazırlıklar yapılmıştı. 26 Mart akşamı düşman İsmet Paşa'nın işgal ettirdiği mıntıkların sağ kanadının ilerisine kadar gelmişti. Sonraki gün cephede uzun karşılaşmalar oldu. Düşman 28'de sağ kanadımıza taarruza geçti. 29'da her iki kanattan taarruz yaptılar. Düşman bazı yerlerde önemli başarılar kazanıyordu. 30 Mart günü şiddetli savaşlarla geçti. Bu savaşların da sonucu düşman lehine olmuştur (Atatürk, 2006: 393-94). Bunun üzerine 31 Mart günü İsmet İnönü karşı taarruza geçmiş ve düşmanı yenerek 31 Mart-1 Nisan gecesi geri çekilmeye mecbur bırakmıştır. Dolayısıyla I. İnönü Savaşı'ndan sonra II. İnönü Savaşı ile de Türk tarihinin ikinci zaferi tarihi kayıtlara geçmiştir. "Efendiler, düşman çekilirken Batı Cephesi Komutanı ile 1 Nisan günü yapılan yazışmalar, o günün duygularını tespit eden belgelerdir" (Atatürk, 2006: 394) denilerek zaferin yaratmış olduğu duygu paylaşılmıştır. İsmet İnönü savaş meydanında Metristepe'de yaşanan durumu şu telgrafla bildirmiştir: Saat 18.30'da Metristepe'den gördüğüm durum: Gündüzbey kuzeyinde sabahtan beri dayanan ve artçı olması muhtemel olan bir düşman müfrezesi, sağ kanat grubunun taarruzu ile düzensiz olarak çekilmiş. Yakından takip edilmiş. Hamidiye yönünde karşılaşma ve faaliyet yok. Bozöyük yanmış. Düşman, binlerce ölüsüyle doldurduğu savaş meydanını silahlarımıza terk etmiştir. Bu telgrafa Mustafa Kemal Paşa ise şu cevabı vermiştir: Dünya tarihinde sizin İnönü Meydan Muharebelerinde üzerinize yüklediğiniz görev kadar zor bir görev yüklenmiş komutanlar çok azdır. Milletimizin istiklal ve varlığı, zekice idareniz altında görevlerini şerefle yapan komuta ve silah arkadaşlarınızın kalbine ve vatanseverliğine büyük bir güvenle dayanıyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil milletin makûs talihini de yendiniz. İstila altındaki bahtsız topraklarımızla birlikte bütün vatan, bugün en ücra köşelerine kadar zaferinizi kutluyor. Düşmanın istila hırsı, azminizin ve vatanseverliğinizin yalçın kayalarına başını çarparak paramparça oldu. Adınızı tarihin şeref abidelerine yazan ve bütün millete size karşı sonsuz bir minnet ve şükran duygusu uyandıran büyük gaza ve zaferinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölüleriyle dolu bir şeref meydanı seyrettirdiği kadar milletimiz ve kendiniz için yükseliş parıltılarıyla dolu bir geleceğin ufkuna da baktığını ve hâkim olduğunu söylemek isterim (Atatürk, 2006: 394). Özetle İnönü'nde İsmet Paşa, son kozunu oynamış, son şansını kullanmış, kendisini, kendisine güvenenleri hem de memleketin mukavemet ruh ve azmini kurtarmıştı (Aydemir, 2000: 176). İsmet Paşa da Mustafa Kemal Paşa'ya şöyle cevap vermiştir: Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne Zulüm ve zorbalık dünyasının en zalimce hücumlarına karşı yalnız ve şaşkın kalan milletimizin maddi ve manevi bütün kabiliyet ve kuvvetlerini ruhundaki ateşle toplayan ve harekete getiren Büyük Millet Meclisi'nin Başkanı Mustafa Kemal Paşa! Kahraman askerlerimiz ve subaylarımız adına, askerlerimizle avcı hatlarında omuz omuza vuruşan tümen ve kolordu komutanları adına takdir ve tebriklerinize büyük bir iftiharla teşekkürlerimi arz ederim. Batı Cephesi Komutanı İsmet (Atatürk, 1994, s. 395).

Eskişehir-Kütahya Savaşı (10-24 Temmuz 1921)

Türk ordusunun I. ve II. İnönü Savaşlarında elde ettiği başarılar, TBMM'de ve Anadolu'da büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Türk ordusunun sayıca ve silahça üstün olan Yunan ordusunu yenmesi Türk halkının çökmüş moralini tekrar düzeltmiştir. II. İnönü Savaşı'ndan sonra toparlanma

sürecine giren Yunan ordusu, tekrar taarruz girişimlerinde bulunmuştur. Bu defa amaç Türk ordusunu yok etmek ya da teslim almaktır. Türk ordusu 8 Temmuz'dan itibaren Bursa-İnönü Eskişehir; Bursa-Tavşanlı-Kütahya-Uşak-Dumlupınar-Seyitgazi doğrultularında ileri harekâta geçerek 10 Temmuz 1921 tarihinde Türk mevziilerine karşı saldırıya geçmiştir (Temizgüney, 2024). Mustafa Kemal Paşa ordumuzun durumu hakkında şunları ifade etmiştir: Bizim ordumuz, ilk önce Eskişehir ve Eskişehir'in kuzeybatısındaki İnönü mevzileri ile Kütahya-Altıntaş dolaylarında yığınak yapmıştır. Afyonkarahisar civarında iki tümenimiz vardı. Geyve ve Menderes dolaylarında da birer tümeniz bulunmaktaydı. Yunan ordusu da, Bursa'da bir, Uşak'ın doğusunda iki kolordusunu toplu olarak mevzilendirmiştir. Ayrıca Menderes'te de hazır bekleyen bir tümeni bulunmaktaydı. Yunanlıların bu taarruzu ile başlayan ve Kütahya-Eskişehir Muharebeleri adıyla anılan bir sıra muharebeler vardı. Bunlar on beş gün sürmüştür. Ordumuz 25 Temmuz 1921 akşamı büyük kısmıyla Sakarya'nın doğusunda çekilmiştir (Atatürk, 2006: 412-13).

Halide Edip Adıvar, Eskişehir-Kütahya Savaşı ile ilgili tarihe şu önemli notu düşer: Eskişehir'den döndükten iki gün sonra karargâha gittiğini ve orada Dr. Adnan ile Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmalarına şahit olduğunu notlarında belirtmiştir. Bu esnada ikisinin de ayakta durduğunu ancak Mustafa Kemal Paşa'nın yüzünün solgun olduğunu aktarmıştır. Dahası mücadelenin ilk günlerindeki iç ayaklanmaların yaşandığı o kötü zamanlar kadar endişeli davrandığını yazmıştır. Türk milletinin bütün acısının o yüzde toplandığını belirtmiştir. Adıvar yine genel durum hakkında: "İçeri girdim. El sıkıştıktan sonra bu durumdan ne kadar müteessir olduğumu söyledim. Bana, bir fincancık kahve içip, Eskişehir'de dövüşen İsmet Paşa'dan gelecek haberleri beklememi söyledi." Biraz beledikten sonra cepheden haberin geldiği yine cepheden dönen Yakup Kadri'nin de karargâhta beklediğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri durmadan haber getiriyordu. Paşa'nın oldukça sinirli olduğunu bu durumun sabaha kadar devam ettiğini kaydetmiştir. Cepheden kötü haberin geldiğini Mustafa Kemal Paşa şu şekilde söylemiştir: "İsmet Eskişehir savaşını kaybetti. Haydi, bir fincan kahve daha içelim" dedi. Bunun üzerine Dr. Adnan biraz daha odada oyalanmış ardından dışarı çıktı geri döndüğü zaman yüzünün güldüğünü belirtmiştir. Dr. Adnan'ın bu halini fark eden Mustafa Kemal Paşa: "Neredeydin Adnan?" diye sorunca O da, Fevzi Paşa ile konuştuğunu, onun oldukça iyimser olduğunu hatta Yunanlıların yenileceğini ön gördüğü cevabını vermiştir (Adıvar, 2020: 212). Yunan ordusu; insan, top ve cephanesi açısından Türk ordusundan hayli üstün bir konumdaydı. Temmuzda Yunan ordusu taarruza geçtiği zaman ordunun durumu hükümeti farklı arayışlara yönlendirmiştir. Milli Mücadele'den zaferle çıkmak için halkın desteğine ihtiyaç duyulmuş ve bu uğurda seferberliğin ilan edilmesi uygun görülmüştür (Atatürk, 2006: 413). 18 Temmuz 1921 tarihinde İsmet İnönü'nün Eskişehir'in güneybatısında, Karacahisar'da bulunan karargâhına giden Mustafa Kemal Paşa, şu direktifi vermiştir: Orduyu, Eskişehir'in kuzey ve güneyinde toplamak gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra düşman ordusuyla Türk ordusu arasında büyük bir mesafenin bırakılmasını söylemiştir. Dolayısıyla orduyu derleyip toparlamak ve güçlendirmek için gerekli zamanın oluşmasını sağlamaya çalışmıştır. Bunun için Sakarya'nın doğusuna kadar çekilmenin uygun olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda düşman hiç durmadan bizi takip ederse hareket noktasından uzaklaşacak ve yeniden güzergâh hatlarını oluşturmak zorunda kalacaktır. Böylece Yunan ordusunun yıpranacağını ve ordumuza zaman kazandıracağını vurgulamıştır (Atatürk,

2006: 413). Görüldüğü üzere düşman ordusunu oyalayarak zaman kazanıp yeniden toparlanmak için çareler düşünülmüştür.

İsmet İnönü, askerlik hayatı boyunca çok farklı görevlerde bulunmuştur. Üzerine aldığı vazifeleri iyi şekilde yerine getirmek için büyük gayret sarf etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ile tanıştıktan sonra onun en yakın arkadaşı olmuş ve Mustafa Kemal Paşa'yı ölümüne kadar yalnız bırakmamıştır. İsmet İnönü, sadece bir asker olarak değil aynı zamanda iyi bir diplomat kimliğine de sahip olmuştur. Mudanya'da ve ardından Lozan'da büyük başarılarla imza atmıştır. Bu çalışmada İsmet İnönü'nün daha çok askerlik kimliği üzerinde durulmuştur. Nutuk, anı ve diğer eserlere askerlik kimliğinin nasıl yansıdığı ortaya çıkarılmak istenmiştir.

SONUÇ

Türk tarihinin değerli simalarından olan İsmet İnönü'nün hem bir asker hem de bir devlet adamı olarak gençliğinden itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin çıkarları için mücadele ettiği söylenebilir. Yapı olarak uysal, zeki ve atılgan bir kimliğe sahip olması onu daima yükseltmiştir. Mahiyetinde bulunduğu komutanlarla iyi geçinen İnönü, hızlı bir şekilde onların takdirine mazhar olmuştur. Hayatının önemli bir bölümünü askeri kıyafetlerle geçiren İnönü, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra devlet adamı ve siyasi kişiliğiyle de üzerine düşen görevleri yerine getirmiştir. Kaldı ki Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu kötü gidişata şahit olması daha sonraki süreçte hayatında önemli değişikliklere zemin hazırlamıştır. Daha öğrencilik yıllarından itibaren devlet, millet ve vatan mefhumuyla hareket etmiş ve kendisi gibi dava arkadaşlarına sahip olmuştur. Aslında tam bir görev adamı sıfatına sahip İnönü, kendisine verilen her türlü görevi layıkıyla yerine getirmiştir.

Askerlik hayatının anlatıldığı bu çalışmada, öğrencilik yılları ve mezun olduktan sonra ilk görev yerine atanmasıyla birlikte başlayan bir süreç aktarılmıştır. Zaten daha çocukluk yıllarında üniformalı askerleri görünce ilerde kendisinin de asker olmayı istediği yakın çevresinden aktarılmıştır. Zira o dönemde en seçkin meslek askerlikti. Hemen hemen bütün gençlerin askerlik mesleğine yönelik eğilimlerinin olduğu ve genellikle oyuncak silahlarla oynadıkları kulaktan kulağa aktarılmıştır. İsmet İnönü'nün de askerlik hayalleri babasının memuriyetinden dolayı Sivas'ta askeri rüştiyeye kaydolmasıyla başlar. Orada başlayan süreç Genelkurmay Başkanlığı'na kadar sürekli farklı rütbelerle devam etmiştir. Askerlik görevini icra etmek için farklı bölgelerde bulunmuş ve bu durum ona önemli deneyimler kazandırmıştır. Örneğin Yemen, Şam, Halep, Trablusgarp, Balkanlar'da görev icabı bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesi üzerine bir süre Liman Von Sanders'in mahiyetinde çalışmıştır. Diyarbakır, Bitlis ve Muş dolaylarında Ruslarla mücadele etmiştir. Burada iken daha önce tanıştığı Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşlığı da hayli ilerlemiştir.

Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekilmesi ile İtilaf Devletleri'nin işgal girişiminde bulunmaları üzerine ve İstanbul'un İtilaf güçleri tarafından ele geçirilmesinden sonra Anadolu'ya geçmek için girişimlerde bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da iken İsmet İnönü ile görüşerek bir Anadolu harekâtından bahsettiğini ve İsmet İnönü'den olumlu bir yaklaşım hissettiğini Nutuk'ta ifade etmiştir. 1920 yılında Anadolu'ya gelen İsmet İnönü, kısa süre

sonra Batı Cephesi'nde komutan olur ve aynı zamanda Genelkurmay Başkanı rütbesini alır. I. ve II. İnönü ile Eskişehir-Kütahya Savaşları ile Türk askeri tarihinde önemli izler bırakmıştır. I. ve II. İnönü Savaşı ile elde ettiği kazanımlar Türk halkının onu bir kahraman olarak yüceltmesine katkıda bulunmuştur.

EXTENDED ABSTRACT

Born on 24 September 1884, İsmet İnönü's ancestry is based on Kürümoğulları. It is known that the family first migrated to Bitlis, then Malatya and then İzmir. Kürümoğulları family continued their lives by scattering in different provinces of Turkey. His father worked as a civil servant in the Ottoman Empire and İsmet İnönü's life differed in this context due to his assignment to different regions. His mother's side was of Circassian origin who migrated to Anatolia from Razgrad, Bulgaria. İsmet İnönü started his primary education in Sivas, where his father was stationed. Later on, he enrolled in a military high school and thus his interest in the military profession from his early childhood was the first signal that he would grow up as a soldier in the future. In 1892, İsmet was already a student at the military high school. In 1897, İsmet receives a certificate of attestation from the sixth grade of Sivas Mülkiye İdadiye and enrolls in Istanbul Engineer's Military İdadiye. After completing Mühendishane Military İdad in 1901, İsmet enrolled in Mühendishane-i Berr-i Hümayun and graduated as an artillery lieutenant in 1903. In 1906, İsmet graduated from the War Academy with the rank of Staff Captain and was assigned to his first duty station in the 2nd Army in Edirne. Thus, İsmet İnönü's life in uniform began.

Until the beginning of the War of Independence, he served in different places such as Arabia, Balkans, Syria, Palestine, Eastern Front and Diyarbakır. He was loved by the commanders he served under and successfully fulfilled the assigned duties. He met Mustafa Kemal Pasha while he was in Diyarbakır and they have never lost contact since then. Upon the withdrawal of the Ottoman Empire from the First World War by signing the Armistice of Mondros, the Ottoman army was disbanded and many soldiers such as İsmet İnönü were suddenly left unemployed. İsmet İnönü joined the Anatolian movement that started in Anatolia under the leadership of Mustafa Kemal only in mid-1920. His friendship with Mustafa Kemal and his successes in military service brought him to important positions. He was assigned to the Western Front and also served as the Chief of General Staff. Although the Chief of General Staff was discussed by important commanders of the period such as Ali Fuat Cebesoy and Refet Bele during this period, Mustafa Kemal Pasha took a stand in favour of İsmet and put an end to it. On the Western Front, he made important developments by defeating the Greek army in the First and Second İnönü Wars. In Atatürk's words, "You defeated not only the enemy but also the ill fortune of the nation". After the establishment of the Republic, Mustafa Kemal Pasha fulfilled his part in the establishment of the new regime. İsmet İnönü has never withheld his support in the establishment and spread of the Turkish revolution. Throughout his life, he remained loyal to the values of the Republic and carried out important works as a statesman in addition to his military career.

KAYNAKLAR

- Apak, R. (1990). İstiklâl Savaşında Garp cephesi Nasıl kuruldu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Acun, F. (2009). Atatürk ve Türk İnkılap Tarihi, Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Adivar, H. E. (2020). Türkün Ateşle İmtihanı, Can Yayınevi.
- Armaoğlu, F. (2007). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, Alkım Yayınevi.
- Atatürk, M. K. (1994). Nutuk 1919-1927. (Yay. haz.: Zeynep Korkmaz), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Atatürk, M. K. (2006). Nutuk 1919-1927, (Hzl. Zeynep Korkmaz), Ankara: ATAM Yayınları.
- Atatürk'ün tamim, telgraf ve beyannameleri 4. (2006). (Açıklamalı Dizin ile), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları
- Atatürk'ün söylev ve demeçleri 1-3. (2006). (Açıklamalı Dizin ile), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Atay, F. R. (2023). 19 Mayıs, Pozitif Yayınları, Pozitif Yayınları.
- Avcı, N. (2022) İsmet İnönü'nün Şahsi Hayatı, Askerliği ve Bibliyografyası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.
- Aydemir, Ş. S. (2000). İkinci Adam, Cilt: 1, Remzi Kitabevi.
- Baycan, N. (1989). "İsmet İnönü", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 5 (15), 625-638.
- Cebesoy, A. F. (2007). Milli Mücadele Hatırları, Temel Yayınları.
- Gökman, M (1963). Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gül, M. (2010). Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ankara: Barış Platin Kitabevi.
- Heper, M. (2024). İsmet Paşa (İnönü) (1884-1973), Atatürk Ansiklopedisi, <https://aturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ismet-pasa-inonu-1884-1973/?pdf=3573>
- https://ismetinonu26.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/26/14/853475/dosyalar/2017_11/01142140_YSMET_YNANY_HAYATI.pdf?CHK=51972d18d384c1a1e764653e825c16a5
- Kansu, M. M. (1968). Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kara, B (2009). Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı, Akademik Bakış Dergisi, 2(5), 143-170.

Milli Eğitim Bakanlığı, (2019). Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokul Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük, Ders Kitabı, Ankara: Devlet Kitapları.

Oral, A. (2000). Asker, Kumandan, Devlet Adamı ve Siyasetçi İsmet İnönü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.

Orbay, R. (1993). Cehennem Değirmeni 1, İstanbul: Emre Yayınları.

Poyraz, F. (2008). İsmet İnönü, Nokta Kitap.

Selek, S. (2006). İsmet İnönü Hatıralar, Cilt: 1, Bilgi Yayınevi.

Temizgüney, F. (2024). Kütahya-Eskişehir Muharebeleri, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>

Turan, Ş. (2009). Türk Devrim Tarihi, Bilgi Yayınevi.

“Türk Kuruluş Savaşı’nda İsmet İnönü”, <https://www.ismetinonu.org.tr/turk-kurtulus-savasinda-ismet-inonu/>

TBMMZC, 8.1.1337/1921, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, İ. 131, C. 2

TBMMZC, 24.3.1337/1921, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, İ. 11, C. 2.

Yalçın, D. (2005). Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, ATAM Yayınları.

International Relations in the Conditions of Historical, Political and Religious Transformations in the Qajar State

Mirnazim CEFEROV*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 20.02.2024
Makalenin Kabul Tarihi: 25.06.2024
DOI: 10.54970/turkuaz.1440587

ABSTRACT

The presented article examines the religious factor in the domestic policy of Catherine II and the Babid uprising in the socio-political life of the Qajar State. The influence of Russian foreign policy on the South Caucasus is explored; relations between Russia and the Azerbaijani khanates; foreign policy and diplomacy of Agha Mohammed Qajar and the Qajar princes. The historical, political and religious processes in the Qajar State from the late 18th to the mid-19th centuries are analyzed, echoing the modern situation in Iran, both in domestic and foreign policy. An objective study of these problems by an Azerbaijani scientist is a kind of contribution to the scientific thought of the Middle East. The history of the Qajar State in the context of the political interests of the state, interpreted with a religious factor, lifts the veil from the former theological experience of suppression of secular power by religious, which the Qajars had to reckon with in the late Middle Ages. The paradox is that this factor is present in modern Iran, which is why internal unrest occurs, which affects foreign policy relations with secular Azerbaijan, professing Shiism and other cultural countries. More recently, a series of events in the issue of the Azerbaijani-Armenian conflict and Iran's support for Armenia sowed the seeds of hostility between Azerbaijan and Iran. But conceptual logic dictated an orientation towards peace and cooperation, the key factors of which were the strengthening of vector logical and economic ties under the North-South project along the western coast of the Caspian Sea and the launch of the Rasht-Astara railway line.

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Key words: Qajar State, North Azerbaijan, South Azerbaijan, Azerbaijan Khanate, Karabakh Khanate, Shusha, Shiism.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih ve Etnoğrafya Enstitüsü, Bakü / Azerbaycan. E-posta: j.mirnazim@gmail.com, ORCID Id: 0000-0003-3014-9925

Kaçarlar Devleti'nde Tarihi, Siyasi ve Dini Dönüşüm Koşullarında Uluslararası İlişkiler

ÖZET

Sunulan makale II. Katerina'nın iç politikasının dini faktörünü ve Kaçarlar devletinin sosyo-politik yaşamındaki Babid (Babiler) isyanını incelemektedir. Rus dış politikasının Güney Kafkasya'ya etkisi; Rusya ile Azerbaycan hanlıkları arasındaki ilişkiler; Ağa Mohammed Kaçar ve Kaçar Şehzadelerinin dış politikası ve diplomasisi araştırılıyor. Kaçar İran'ında 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar tarihi, siyasi ve dini süreçler analiz edilmekte ve bu durum Kaçarlar devletinin hem iç hem de dış politikasındaki mevcut duruma yansımaktadır. Azerbaycanlı bilim adamlarının bu sorunları objektif bir şekilde incelemesi Ortadoğu'nun bilimsel düşüncesine eşsiz bir katkıdır. Dini faktör göz önünde bulundurularak yorumlandığında, devletin siyasi çıkarları bağlamında Kaçarlar devletinin tarihi, Orta Çağ'ın sonlarında Kaçarların hesaba katmak zorunda kaldığı seküler gücün din tarafından bastırılmasına ilişkin geçmiş teolojik deneyimi ortaya koymaktadır. Son dönemde Azerbaycan-Ermenistan çatışması ve İran'ın Ermenistan'a verdiği destekle ilgili bir dizi olay, Azerbaycan ile İran arasında düşmanlığın tohumlarını ekti. Ancak kavramsal mantık, barış ve işbirliğine yönelimi gerektiriyordu; bunun temel faktörleri, Hazar Denizi'nin batı kıyısı boyunca Kuzey-Güney projesi kapsamında vektör mantıksal ve ekonomik bağların güçlendirilmesi ve Reşt-Astara demiryolu hattının hizmete açılmasıydı.

Anahtar kelimeler: Kaçarlar Devleti, Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan, Azerbaycan Hanlığı, Karabağ Hanlığı, Şuşa, Şilik.

INTRODUCTION

This paper examines the religious factor in the domestic policy of Catherine II and the Babid uprising in the socio-political life of Qajar Iran. The influence of Russian foreign policy on the South Caucasus, relations between Russia and the Azerbaijani khanates, foreign policy and diplomacy of Agha Mohammed Qajar and the Qajar princes is studied. The historical, political and religious processes in Qajar Iran from the end of the 18th to the mid of the 19th centuries are analyzed.

The aim of the article is an objective scientific substantiation of the political and religious processes in the Qajar state from the end of the 18th to the mid of the 19th century as well as the reasons for the emergence of religious sects in the Qajar state. Scientific methods were used for the study: historical and chronological. The scientific novelty of the study. For the first time an attempt was made to analyze the history of the Qajar state in the context of the influence of religion on the political life of the state until the end of the reign of Nasreddin Shah in 1896 and to present the relations between Russia and the Qajars through the prism of the religious factor. Historiography of the problem the history of the Qajar state has been analyzed by scholars in the scientific works of Azerbaijani historians, e.g. G. Rahimli "Azerbaijani Khanates in the Diplomatic Relations of Turkey, Russia and Iran", the complex of political and diplomatic relations of the Azerbaijani khanates with the major powers of the region was studied, in particular, Sultan Turkey, Tsarist Russia and the Shah's Iran at the stage of their desire to create their own statehood; The role of the khanates in the system of international relations was shown. The complex of political and diplomatic relations between the Azerbaijani and Iranian khanates is analyzed.

Thus, J. Mustafayev, in his work "The Northern Khanates of Azerbaijan and Russia", examined in detail the period of existence of the Azerbaijani khanates and their struggle with Qajar Iran, as well as the role of Russia in this confrontation. Professor T. Mustafazadeh, in his work "Russia and the Azerbaijani Khanates in the second half of the 18th-early 19th centuries", referring to archival materials, examined the relations between the Azerbaijani khanates and Russia. In the introduction of the book, the author analyzed the policies of Agha Mohammed Qajar, his campaigns in Azerbaijan and political goals.

However, the scientific value of the workings out of Azerbaijani scientists is overshadowed by the lack of an integrated approach to the issue of the religious policy of the Qajar State, as well as the lack of study of the religious factor influencing the political decisions of the Qajar Shahs and the Russian Tsar.

The works of Russian scientists were devoted to historical events during the reign of the Qajars: M.S. Ivanov "Babid uprisings in Iran (1848-1852)", V.N. Leviatov "Essays on the history of Azerbaijan in the 18th century", N.A.Kuznetsova "Iran in the first half of the 19th century," O.V. Kuznetsov "Treaty of Gulistan: 200 years later (experience of historical understanding of the events of the Russian-Persian war of 1804-1913)" and others. They examined: the causes and results of the Babid movement in the Qajar State, the establishment of Qajar power, the rivalry of European powers in the struggle for influence in the country, the foreign and domestic policies of Iran, the activities of religious sects (secret organizations or movements) influencing the socio-political life in the Qajar State, etc. But all developments were carried out from the point of view of the interests of the Russian side, respectively, as European, Turkish and Iranian scientists, including: Law, Henry D.G., Ricks, Thomas M., Vaisman, Demian; Wasserman, Aryeh, Homa Katouzian, Bernard Lewis, Abbas Amanat, Cyrus Ghani, William Bayne Fisher.

1. Characteristic features and relationships of the Azerbaijani khanates, the Iranian Imamate and the Russian tsardom during the Middle Ages.

The struggle for the creation of a single state on the territory of Azerbaijan did not produce positive results in the 40-80s of the 18th century. At that time, Iran was already a centralized state, and Azerbaijan was in a state of feudal fragmentation. After the death of Nadir Shah Afshar, the struggle of the peoples that were part of his empire, including the Azerbaijanis, ended with the overthrow of the Shah's power on the ground. 20 semi-independent small states-khanates arose on the territory of Azerbaijan. Among the influential khanates were: Karabakh, Sheki and Derbent-Kuba.

After the death of advocate of Kerim Khan Zend, the throne of the Shah was ascended by the Azerbaijani Turk Agha- Mohammed Khan from the Qajar clan. The Qajars were one of the Turkic tribes (Oghuz) who came to West Asia during the Mongol conquests in the 13th century. At the beginning of the 15th century, Emir Timur resettled the Qajars from Northern Syria to the South Caucasus, in particular to Iravan and Ganja. In the 16th century. In the 16th century, the Qajars were one of the seven Qizilbash tribes that represented the military support of the first Safavids. The Qajars lived in the vicinity of Ganja on the left bank of the Shamkhor-chay. V.N. Leviatov writes about them in his book ("Essays on the history of Azerbaijan in the 18th century") [Leviatov, 1948: 161]. They professed Islam (Imami Shiism) *, It was not just a religion, but the dominant ideology of the state. The Imamites were the largest and therefore most influential branch of Shiism. We can say that if the absolute majority of the world Muslims were Sunnis, then the absolute majority of the world's Shiites were Imamites. Historically, this current has several names, but, due to the

special commitment to imams - spiritual rulers from the Ali clan, they are mainly known as Imamites [Martynenko A. 2018, p. 2].

After leaving Isfahan, Agha Mohammed Khan arrived in Astrabad (Russian name for the city of Gorgan). Having first strengthened himself in Astrabad, as a result of a long and cruel struggle full of vicissitudes, he managed to subjugate Isfahan, Yazd, Kerman, and then Shiraz. Over time, he became the most powerful Iranian khan. He was close to subjugating all of Iran. Agha Mohammed Khan waged a stubborn struggle for possession of the entire southern coast of the Caspian Sea [Leviatov, 1948: 161]. Other khans understood perfectly well that the strengthened Agha Mohammed Khan Qajar would threaten not only the southern, but also the northern khanates of Azerbaijan.

One of the main goals of Qajar was the unification of Northern and Southern Azerbaijan, as well as the Kartli-Kakheti kingdom. Before starting to implement his plan, Qajar sent ferman (order) to the Azerbaijani khanates so that they would submit to him. But he was refused. Then Qajar decided to use force. Some khanates began to ally against Qajar. Among them: Mustafa Khan of Shamakhy, ruler of the Talysh Khanate Mir Mustafa Khan, Baku khan Hussein Gulu Khan and Nakhchivan ruler Kalbali Khan Kengerli. However, in fact, the above khanates did not want unification; they turned to the government of Catherine II for help [History of Azerbaijan, vol. 3, p. 427].

In one of his articles the Russian author O.V. Kuznetsov explores the issue of Catherine II's religious policy as a factor in the formation of a multi-religious society. The author proves that the Russian Empire created favorable conditions for different faiths. On July 22, 1763, the Empress Catherine II signed the manifesto "On the permission of all foreigners entering Russia to settle in the provinces in which they wish and on the rights granted to them" [Manifest der Zarin Katharina].

In 1788, the Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly was created in Ufa, endowed with the right to test candidates for spiritual positions and control the activities of akhunds, imams and muezzins.

There were friendly relations between the Karabakh Khanate and the Kartli-Kakheti Kingdom [Hamidova, 2014, 16]. The khanates were ready for any help from outside, just not to submit to the Shah. Agha Mohammed Shah, having learned that the Azerbaijani khanates and the Kartli-Kakheti kingdom turned to the Russian government for help, decided to send 100 thousand troops to Northern Azerbaijan [Hamidova, 2014, 427]. This fact speaks of friendly relations between the Karabakh Khanate and the Kartli-Kakheti Kingdom, despite different religious affiliations.

Having strengthened his position in Iran, Agha Mohammed Shah Qajar began to subjugate the southern lands of Azerbaijan. Except for Sadig Khan Shagaghgi of Sarab, everyone accepted citizenship from Agha Mohammed Shah. Therefore, Qajar defeated the city of Sarab, after which Karadag, Khoy, Urmia and other southern khanates submitted to him. Like the Safavids, the Qajars continued to conquer lands, expanding their political presence. The struggle for the lands of Azerbaijan in northern part of Araz River was begun. Internecine wars continued between the Azerbaijani khanates. The strongest khanate was the Karabakh Khanate, but in order to capture the Ganja Khanate, Ibrahim Khalil Khan continued to strengthen it. Realizing the danger from Agha Mohammed Shah Qajar, Ibrahim Khalil Khan tried to establish friendly relations with the Ottoman Empire and intensify ties with Russia. Agha Mohammed Khan received approval from the

Ottoman Sultan to seize the South Caucasus and Northern Georgia. In response to the seizure of these territories, the Sultan promised to recognize him as Shah [Mustafazadeh T.T. 2009, p.964]. It should be noted that Qajar's main rival was Ibrahim Khalil Khan, who was not going to give up (Mustafazadeh, 2009). Despite the fact that the Shusha fortress came under siege in 1795, the troops of Ibrahim Khalil Khan managed to fight back. This was the most famous victory in the history of the Karabakh Khanate.

In 1794, Agha Mohammed Khan took the title of Shah and, according to Iranian tradition, became the supreme ruler of all Azerbaijan and Georgia. In official documents, Agha Mohammed Khan is mentioned as the ruler of Iran. In Russian historiography, the coronation of the Shah is mentioned in this way: "Agha Mohammed Qajar refused to wear the crown of Nadir with four feathers, which symbolized dominance over Iran, Afghanistan, India and Central Asia. Qajar was crowned with a small diadem and girded with the Shah's sword, consecrated at the tomb of Sheikh Safi ad-Din in Ardabil, which was supposed to symbolize his succession to Safavid power and devotion to Shiism [Kuznetsova N.A. 1983, p.18].

In 1796, Catherine the Great sent troops to the Caucasus with the goal of conquering these lands. Chief General V. Zubov was appointed commander of the campaign. He had to solve the tasks set before him by the Russian leadership. Namely: to capture Derbent, while demonstrating to the local population the power of Russian weapons; to force the Azerbaijani and Dagestani elite to submit to Russian power, take the closest relatives of the Dagestan military into the amanates in order to ensure their loyalty, push Iranian troops beyond the Kura River and build on it on the left bank there are border fortifications [Gadzhimuradov M.T. 2014, p. 23].

To understand the religious policy of Catherine II towards the peoples of the South Caucasus and representatives of different faiths living in the territory of the former empire, one should pay attention to the primary sources, that is, to the decrees of the empress. She, like other monarchs of that time, used the resettlement policy factor to strengthen the economy and this had nothing to do with religious intolerance. The main task of the Russian monarchs was to ensure the security and economic development of the state, for which it was necessary to build new and safe trade routes from the resource-rich countries of the East through Russia to Europe.

In Russian historiography, the reason for Russia's war against the Qajars was the campaign of Agha Mohammed Shah against the East Georgian kingdom, which at that time was an ally of Russia according to the Treaty of Georgievsk. The main foreign policy task of Russia in the East was the struggle for influence in the Caucasus and the confrontation with the Qajar State. In addition to everything, the closeness of Georgia and Russia also had a religious basis. The first changed hands many times; the Georgians, hoping for help, themselves contributed to the change of master. The initiative for Georgian-Russian relations belonged to the Georgian kings and princes, who sent their ambassadors to the Russian Empire in order to attract the attention of the Russian kings, who at that time were not particularly interested in Transcaucasia. At the same time, the Georgian kings and princes used the religious factor and often reminded the Russian kings that the Georgians were Orthodox (which is an objective reality).

However, it can be said that there was no connection between the resettlement policy of the Russian Empire and the religious motives of Georgia. But, if we talk about the "Greek Project", then these plans include the empress's religious ambitions. Even before the events of 1768-1774. The Greek Project was developed. The annexation of Crimea was the first step in the process of its implementation, and the conclusion of an agreement with Georgia was the second. The project

was based on the restoration of the Byzantine or Greek Empire and the elevation to the kingdom of the second grandson of Catherine II, Konstantin Pavlovich.

Many historians believe that for Catherine II the religious factor in her policy was an important component, but this is not so. Pursuing a policy of pragmatism, Catherine II gave priority to security and economic development. She did not want to repeat the mistakes of Europe, which was mired in religious and ethnic wars, and opposed turning Russia into a colony of the West. Accordingly, Russia's religious policy with the Qajar State was moderate Kuznetsova N.S. The evolution of the state apparatus of Qajar Iran (from the late 18th to the 60s of the 19th century) [Report, 1987, p. 18].

In turn, the relationship of the Agha Mohammed Shah with the Shiite clergy is of interest. The matter is that for the Qajars, it was important for them to be recognized as shahs by the Shiite clergy. Agha Mohammed Khan made a lot of efforts to ensure that the General provisions on the state, supreme power, the rights and responsibilities of central and local authorities and other guidelines recorded in the Koran and Sharia were not disputed in Iran; they were constantly referred to, although they were not always strictly adhered to. and its structure were not disputed, but were referred to, so that spiritual power would prevail over secular power. The Shia ulema had a theological justification for the priority of spiritual power over secular power, which the Qajars had to reckon with [Kuznetsova N.S. 1987; Report, 18].

In November 1796, the death of Catherine II changed the political situation. Her son Paul I ordered the withdrawal of troops from Azerbaijan. This created new opportunities for Agha Mohammed Shah, who decided to continue his aggressive policy.

In 1797, Agha Mohammed Shah once again attacked Shusha. Hunger, disease and the inability to resist became the main reason why Ibrahim Khalil Khan decided to leave the city. Agha Mohammed Shah at that time was already near the Talysh mountains, his military detachments were devastating Talysh, he was taking revenge on Mir Mustafa Khan for his refusal to submit. Having learned that Ibrahim Khalil Khan had left the city, Agha Mohammed Shah sent a letter to the defenders of the fortress asking them to surrender. The parties agreed that the gates to the city would be open provided that the city was not destroyed and the residents were left alive. Agha Mohammed Shah took an oath, placing his hand on the Koran (the holy book of Muslims), but the Shah broke his word and promise (T.T.Mustafazade, s.968). The city was taken without a single shot being fired.

Agha Mohammed Shah wanted to restore the borders of the former Safavid state. Analyzing the personality of Agha Mohammed Shah, we note that historians have different opinions on this issue. Some consider him a strong, purposeful [Hasanzade T.D., 2014, p.96] others a cruel and evil ruler. Despite all the disagreements, the truth remains that Agha Mohammed Shah was the founder of the Qajar monarchy.

2. Foreign policy of the Qajar state: priorities and factors.

Those khans who opposed the power of Agha Mohammed Shah pursued an active foreign policy and tried to find allies. In such conditions, relations with the Ottoman Empire, Russia and Georgia were important for them. Karabakh Khan Ibrahim Khalil Khan, Iravan Mohammed Hussein Khan maintained diplomatic ties with the Ottoman Empire. Ibrahim Khan made a written request for

help to Sultan Selim III (1789-1807). However, the Ottoman Empire was unable to help him [Azerbaycan Tarihi, 1999, p. 545].

Georgia and Russia were opponents of the Qajars' policies. In turn, Agha Mohammed Shah tried to attract help from France and England. These countries feared Russian influence in the region at the end of the 18th century. In 1795, French representatives Oliver and Brugger arrived in Iran. They signed a trade agreement between France and Iran, and resolved issues of military and diplomatic support [Azerbaycan tarihi, 1999, p. 545]. The khans' attitude towards Russia and its military strength was entirely determined by political and economic interests. In the second half of the 18th century, Caspian trade was the most profitable for Russia. The main centers of trade were cities such as Baku, Shamakhy, Derbend, Salyan and Lankaran.

With the coming of Agha Mohammed Khan to power, the scope of Russian trade with eastern countries intensified. An ardent supporter of this was V. Zubov, who outlined his idea in the article "General Review of Trade with Asia." Comparing Baku with other ports of the Caspian Sea, he points out that "for Russian trade, Baku is the only convenient and profitable place" (Mustafayev, 1989: 48). Another important trade center of Azerbaijan, which had close ties with Russia, was Salyan. At the end of the 60s of the XVIII century, Salyan became the seat of Russian consuls [Mustafayev C., 1989, p. 49]. Azerbaijan was necessary to provide Russian industry with imported raw materials, as well as a capacious market where Russian products were widely sold.

V.A. Zubov, who had detailed and accurate information about Baku, wrote: "The city of Baku is the best port. The environs of Baku abound in oil springs and the best rock salt..." [Leviatov V., 1948, p. 187].

The capture and burning of Tiflis by the Qajar gave the Russians the opportunity to implement their long-standing plan to occupy the South Caucasus. In the decree of November 16, 1795, General I.V. Gudovich was ordered to "defend" not only Georgia, but also Shirvan and Baku. One of the main goals of the Russian army was to strengthen the Christian factor in the South Caucasus. Ganja and Iravan were supposed to be annexed to Kartli-Kakheti. The Russian government also left on the agenda the creation of an Armenian state at the expense of Azerbaijani lands. Archbishop of Armenians in Russia I. Argutinsky was appointed advisor to V.A. Zubova [Mustafazadeh T., 2018, p. 16-17].

The government of Catherine II tried to subjugate the Azerbaijani khanates. At this time, Turkey was not able to actively intervene in the affairs of eastern Transcaucasia due to the long war with Russia. The Ottoman Empire, which experienced a period of deep crisis, tried to find a way out of it by subjugating Azerbaijan and other regions of Transcaucasia. These attempts especially intensified during the years of the second Russian-Turkish war (1787-1791). Having received no practical help from its Western instigators, the Turkish government, through its emissaries, tried to induce the Azerbaijani and Dagestan rulers to take armed action against Russia [Mustafazadeh T., 2018, p. 69]. In 1796, the Russian government intended to annex Northern and Southern Azerbaijan to Russia.

Russian historians call the foreign policy of the state of the Agha Mohammed Shah "anti-Russian," arguing that French emissaries not only encouraged the Shah "to continue the war against Russia," but also offered to conclude a military alliance with the Ottoman Empire, promising at the same time assistance in the fight against Russia, as well as France itself, and Sweden, and Denmark. Iran was thus supposed to be one of the links in the anti-Russian coalition" [Magomedov N.A., 2019, p.156].

In the early 90s, Russia showed “subtle caution” in its policy towards the Transcaucasia. At first, Agha Mohammed Shah did not openly show his hostility towards Russia. The strengthening of the influence of Agha Mohammed Shah was a more real threat to the independence of the Azerbaijani khanates, which were constantly at odds with each other. The “Qajar danger” forced the Azerbaijani khans to think more directly about their security.

Agha Mohammed Shah decided to start a new campaign in Georgia. But it was not possible to carry out the plans; he was killed in Shusha. The organizer of the murder was the nephew of Ibrahim Khalil Khan Mohammed Bey. Instead of gratitude, Karabakh Ibrahim Khalil Khan began to distrust Mohammed Bey, believing that he killed Mollah Panah Vagif. Being under suspicion, Mohammed Bey left Shusha. However, he was detained in Sheki. As a result, Mustafa Khan of Shamakhy killed him [History of Azerbaijan, 1999, p.438; Mustafazadeh, 2009].

The Azerbaijani khanates did not organize into one single state; they chose the path of rapprochement with Russia, which led to its dominance in the Caucasus.

The next ruler from the Qajar clan was the nephew of Agha Mohammed Shah Fathali Shah (Baba Khan) (Mustafazadeh, 2009: 969). Once in power, Fathali Shah was one of the first to decide to improve relations with Russia. In 1797, he sent his representative Agha Mir Seyyid to Paul I. Fathali Shah sought to conquer the South Caucasus, but Paul I was strongly against this.

Thus, at the end of the 18th – beginning of the 19th centuries, there were all the conditions for the start of the Russian-Iranian war for the South Caucasus. Russia has become interested in events in Iran and the South Caucasus. (Mehmet Saray, 2010: 171). The new ruler of Iran in the first years of his reign was mainly busy pacifying the feudal lords who were rebellious to him and did not show much activity in the conquest of Transcaucasia, including Azerbaijan (Mustafayev, 1989: 101). He carried out reforms to develop cities and villages, built mosques, and allocated funds for the social needs of the population [Kuznetsova N.S., 1987, p. 20].

The Qajars – Fathali Shah and his son Abbas Mirza – for 10 years successively defended the geopolitical interests of Russia’s main European competitors – Britain and France – in the Caucasus. Beginning in June 1804, military operations against Russia, both Persian rulers counted on the continuation of British military-technical assistance, which was supposed to come from Great Britain's colonial possessions in India in accordance with the terms of the political and trade agreement between the two countries of January 4, 1801 [Kuznetsov O., 2013, p.173].

Iranian sources ignore the role of the popular masses and the class struggle in Iran and Transcaucasia, but praise the Qajar dynasty and, in particular, the heir to the throne Abbas Mirza, and falsify the history of the Russian-Iranian wars of the period under study. But they almost bypass the issues of English intervention in Russian-Iranian relations and the significant role of the East India Company in the outbreak of the first and second Russian-Iranian wars [Haji Murad Ibrahimbayli, 1969, p.16].

Still on the eve of the first Russian-Iranian war, the heir to the Qajar throne (valiahd), the ruler of Azerbaijan, Abbas Mirza, realized the need for large-scale military reform and began to make every effort to enlist the support of the strongest European states. Obtaining financial and material assistance in the matter of reorganizing the army was the main goal of the Qajar court in complex negotiations with France and Britain, conducted throughout the first quarter of the 19th century. Back in 1800, the head of the British mission in Iran, J. Malcolm, came to the conclusion that, no matter how brave and courageous the Qajar troops were, they would not be able to resist

Russia. Abbas Mirza Shah tried to carry out military reform, the legal reflection of which was the corresponding articles of treaties with France and Great Britain. This was the first attempt to modernize one of the most important state institutions with the help of European specialists and European technology [Gyozalova N.R., 2019, p.112].

At the end of the 18th century, the Russian government, seeing the British and French incitement of Persia to expand geopolitical power, decided to intensify its policy in the South Caucasus, including Azerbaijan [Mustafayev C., 1989, p. 102]. A clear description of what was happening was presented by Professor T. Mustafazadeh: "In order to prevent the khans from going over to the side of the Qajars, Paul I flirted with the khans and attracted them into the orbit of his interests. He proposed to unite the northeastern Caucasian and northern Azerbaijani possessions within the Russian Federation" [Mustafazadeh, 2009]. In turn, after Persia's attempts to restore control over Eastern Transcaucasia, Heraclius's heir, King George XII, in an effort to retain power, turned to Paul I with a request to annex Georgia to Russia, subject to the preservation of the rights to the Georgian throne for his descendants. This indicates that the decision of the Georgian king fell under the factor of religion.

In the case of the khanates, the matter was more complicated. The treaty of patronage caused sharp protests from Iran and a declaration of the right to possession of Georgia, accompanied by a demand to send the heir, Prince David, to Iran as a hostage [Markova, 1966, p. 306]. Of course, Russian historians argue that Russia's main goal during the period under study was the liberation of the Caucasian peoples from the yoke of Iran and Turkey. However, in the interpretation of Azerbaijani researchers, Russia wanted to expand its territories and have access to the economic resources of Transcaucasia. Unlike the Azerbaijani khanates, the Armenians and Georgians called on Russia to take up arms in Transcaucasia; the religious factor is also obvious here.

In turn, Russian researchers note: "The Shah's government incited religious fanaticism among Muslims of the Caucasus and Transcaucasia. Turkey helped him in this: the Turkish Sultan constantly sent his agents to the Caucasus with calls to attack Georgia and expel the "infidels" (Russians) from the Caucasus. Gifts were sent to the khans, who were supposed to ensure their transition to the side of Iran". That is, they believe that the Ottoman Empire tried to use religious key factor as pressure on the Shah's government [Kuznetsova N.A., 1983, p. 33].

This approach of Russian historians is too subjective, because everyone understands what goals any empire faces, namely: to conquer other lands or spread its influence there. The Russian Empire had its own plans and calculations regarding the Azerbaijani khanates and the Qajar State. It is very true that after the struggle of Agha Mohammed Shah Qajar with the Azerbaijani khanates in the Caucasus, Russian influence continued to grow, and not only Orthodox Georgia and Armenians, but also some Muslim khanates, began to gravitate towards Russia. The Qajar rulers were faced with the struggle of the Muslim khanates for independence. In 1801, Alexander I, after a request from the Georgian side, signed a manifesto on Georgia's entry into Russia. This event began to worry both Turkey and Iran [Markova, 1966, p. 186; Kuznetsova N.A., 1983, p. 33].

Azerbaijani lands – Gazakh, Borchaly, Shamshaddil – became part of Russia. Although it should be noted that even before the death of Agha Mohammed Shah, Russia was interested in seizing Azerbaijani lands. For example, the actions of V.A. Zubov show that he, carrying out the decrees of St. Petersburg, tried to strengthen Russia's position in the newly annexed lands by attracting khans and beys loyal to the Russian government.

December 26, 1802. At a meeting in Georgievsk of the rulers of Guba, Lankaran, Tarka, Garagaytag and Tabasaran, an agreement was signed that obliged the khans and rulers to forget hostility and resolve disagreements peacefully, and in the event of an attack by the Shah's troops, act against them under the leadership of the Supreme Commander-in-Chief Russian troops. However, it soon became clear that the "George Agreement" actually pursued the goal of lulling the vigilance of the Azerbaijani rulers with the Qajars [Mustafazadeh, 2018, p. 23].

In 1805, a sworn agreement was concluded between Tsitsianov and Ibrahimkhalil Khan: the Garabakh Khan, accepting the patronage of Russia, pledged to pay 8 thousand tchervonets (a ten-ruble piece) annually, and to maintain a Russian garrison in the city of Shusha. The Qajars tried to prevent this, but they failed [Mustafazadeh, 2018, p. 25].

The political line of Paul I was aimed at strengthening his position in Azerbaijan. At the same time, using the tactics of rapprochement with the Azerbaijani khanates, he was able to win over to his side almost all the khans of northern Azerbaijan and a significant part of Dagestan.

However, the creation of a federal state did not take place for objective reasons; the obstacle was created by a long internecine struggle between the khanates.

By the end of 1806, Tsarist Russia had to, while continuing the war against Iran, simultaneously repel the onslaught of Sultan Turkey. The main forces of the Russian army were busy fighting Napoleon and could not be transferred to the Caucasus. Russia also feared a military clash with Turkey. The Russian government hoped not only to make peace with Iran, but also to use it to fight against Turkey. At the same time, it was supposed to tempt the Shah with the return of areas previously captured by Turkey from Iran [Azerbaycan tarihi, 1999, p. 14]. In 1806, Baku was taken without a fight. The Baku Khanate became a province of Russia. After this, in 1808, Russian troops led by Gudovich began a new campaign with the goal of capturing Iravan and Nakhchivan, and thereby completing the capture of the northern part of Azerbaijan.

Tsarism successfully continued to increase its military forces in Azerbaijan. The Qajars tried to prevent this. Thus, the clashes between the Shah's throne and Russia continued. The period (1804-1813) historians call the Russian-Iranian war, which began after Russia rejected Iran's ultimatum to withdraw Russian troops from Transcaucasia.

It should be noted that neither military assistance nor moral support from England could change the balance of forces on the Iranian-Russian front. Summer of 1813 General Kotlyarovsky, expecting an attack by Abbas Mirza Shah, decided to get ahead of him and twice attacked first and defeated his army. Kotlyarovsky captured all the artillery and seized Lankaran. For two and a half months, the Iranian army suffered huge losses [Kuznetsova N.A., 1983, p. 39].

At the beginning of the 19th century, the diplomatic relations of the Azerbaijani khans with Russia and the acts of accepting the citizenship of Emperor Paul I contributed to the rapprochement of the two countries and prepared the ground for the final accession of Azerbaijan to Russia. During the Iranian-Russian war, Russia's influence on the Azerbaijani khanates increased [Dalili, 1979, p. 19]. Azerbaijani historians believe that Russia tried to conquer the South Caucasus, and this became the cause of a long and fierce war between the Qajar state and Russia. Military operations led by Armenian and Georgian generals were carried out on the territory of Azerbaijan. Historian M. Suleymanov notes: "Russia would have easily occupied the entire territory of the Qajar state and gained the coveted access to the southern seas, and at the same time to India, which, as is known, was an integral part of the British Empire. It is no coincidence that on the eve of the signing

of the Gulistan (1813) and Turkmenchay (1828) treaties, which formalized the results of the Russian-Iranian wars, Great Britain put intense pressure on its Qajar allies to speed up the signing of these documents.” [Suleymanov M., 2019, p. 17].

As T.D. Hasanzadeh notes: “Abbas Mirza did not want to sign this agreement, but he was simply forced to do it” [Hasanzade T.D., 2014, p.181; Ragimli, 2018, p. 181]. Most likely Abbas Mirza needed time to gather a strong army and weapons.

After the signing of the Treaty of Gulistan (1813) and then the Treaty of Turkmenchay (1828), the territory of Azerbaijan was divided between two great empires. Therefore, in the history of the political geography of Azerbaijan, two terms began to be used: Northern Azerbaijan (which was part of Russia) and Southern Azerbaijan (which remained part of Iran) [Mahmudov, 2005, p. 34].

We must agree with the opinion of G.R. Rahimli that the strengthening of Russia’s presence in the region, its growing influence forced local feudal lords and many statesmen of the South Caucasus to seek help and protection from the imperial court. This, first of all, was explained by the fact that most of the rulers of the South Caucasus were guided by the most powerful center, which at that time was the Russian Empire [Rahimli, 2018, p. 275].

3. Religious movements in the Qajar State.

Beginning of the 19th century on the territory of Azerbaijan is characterized by the formation of different ideologies. Russia tried to Christianize the population of Azerbaijan and was busy settling this territory with Christians in order to strengthen the religious factor. In turn, the Shah’s regime also pursued a similar policy within the state.

The Koran and Sharia were considered to be the basis for both civil and criminal proceedings. When deciding any court cases, they referred to the Koran or hadiths – legends about the activities of the Prophet Mohammed and his closest followers. The Koran, of course, did not give direct instructions that corresponded to the conditions of social life in Iran in the 9th-10th centuries, and its instructions were interpreted as it pleased the ruling class. The right to interpret the injunctions of the Koran, Sharia and Hadith was recognized by the highest clergy – imams, ulema, mujtehids.

It should be noted that in Iranian legal proceedings there were two directions: one - according to Sharia (spiritual); other - ordinary - urf (secular court).

Sharia court is based on the Koran and traditions. Only mujtehids could interpret the Koran and make decisions. The Sharia Court made decisions on issues related to religious matters, inheritance, marriage, divorce, trade and other transactions and, in general, all civil matters [Ivanov M.S., 1939, p. 40-41].

Thanks to the patriarchal nature of feudal relations in the khanates, the backwardness of the masses, and the strong influence of the clergy, the khans fully enjoyed quite significant influence on their subjects and led most of them. This, and mainly the beys and clergy, was the main strength of the khans [Leviatov, 1948, p. 184]. The clergy decided all legal issues and influenced the political decisions of the country. In practically all Azerbaijani khanates, Sharia law was in force. The influence of religion on political decision-making and on the fate of the Azerbaijani people was obvious. Power in the Qajar State depended on the decision of the ulema, that is, on the spiritual nobility. It was she who could use all the levers to influence the decisions of the Shah.

A similar phenomenon occurred in the Russian Empire, which used the Orthodox religion as an influence on the Orthodox peoples of other states. Under the pretext of religion and belief, lands were divided and crimes were committed against civilians. There was only one goal – to expand the spheres of its geopolitical influence. For example, Russia, using the factor of religion after the capture of Northern Azerbaijan, including Karabakh, began to resettle Armenians (its co-religionists) from neighboring states to this area. In 1836, Emperor Nicholas I signed a special “Regulation” on the Armenian Church. According to this document, the Albanian Catholicosate was abolished, and in its place two dioceses were formed (Shusha and Shamakhy) under the jurisdiction of the Gregorian Catholicosate. The course of the mass resettlement of Armenians from the Qajar State clearly showed that this process met the interests of the Armenian lobby of the Russian Empire.

In Russian historiography, the reason for the resettlement policy was the desire for economic development of the empire.

It should be noted that before the signing of the Turkmenchay and Gulistan treaties, there were no religious communities or secret sects in the Qajar State. After these agreements, the socio-political life of the country changed, popular unrest and various uprisings began. Religious sects in the Qajar State were, to one degree or another, an ideological reflection of the discontent of broad sections of the popular masses. For example, at the beginning of the 19th century, Sheikh Ahmed-Akhsai (Mirza Jani and some other authors call him Lakhsai), who came from Bahrain (born in 1752, died either at the end of 1826 or at the beginning of 1827), began to preach a sermon that differed in its dogmas from the dogmas of the official Muslim Shiite persuasion [Ivanov, 1937, p. 58]. During his last pilgrimage to Mecca, Sheikh Ahmed died, appointing as his successor Haji Seyyid Kazem of Rasht, a merchant by occupation. In the city of Yazd, Seyyid Kazem listened to the lectures of Sheikh Ahmed and became his follower, and then the head of the sheikh sect (as the followers of Sheikh Ahmed began to be called). They were subjected to severe persecution by the Shiite clergy. Mirza Jani, who was personally acquainted with Seyyid Kazem and sympathized with the Sheikhi teachings, wrote that during prayer, Kazem’s turban was torn off and spat in his face. One of the followers of Kazem - Abdul-Khalik in Mashhad was not allowed into mosques, to meet people, to go to the bathhouse, etc.

Despite all the persecution, Seyyid Kazem attracted quite a large number of followers. One of his students was the future founder of the Babid sect, Seyyid Ali- Mohammed, who later adopted the nickname Bab [Ivanov, 1937, p. 58-59]. Babism (from the Arabic word باب – “gate”) – it is a secret Shia sect. The sect was created by Seyyid Ali Mohammed in 1840.

After 1860, most Western scholars studying the teachings of the Báb saw it as a way to introduce Western and Christian ideals into the “closed and strict Muslim system” and to give authenticity and credibility to the Báb himself.

One of the researchers, Bernasovsky, notes that in these searches “Babism has borrowed and is borrowing a lot from Christian teaching to develop its moral aspects”. But no conclusions follow from this. All subsequent creeds borrowed something from existing ones, so we can only guess how Western scientists were going to use Babism. Moreover, most of the written sources of this doctrine were destroyed. During the period of the Babid movement, while there was no public condemnation from the ulema, neither the Shah, nor the Sadrazam (head of government), nor the local rulers took active measures to combat the Babids. The main reason for this movement was

the socio-economic and political crisis in Iran in the mid-19th century [Ivanov M.S., 1939, p.58; Kuznetsova N.A., 1983, p.206].

The Babids declared the Koran and Sharia obsolete in the new historical conditions, abolished prayer, fasting, pilgrimage to holy places, and the obligatory distribution of alms. The simplification of rituals in religion and asceticism brings the Babids closer to the Christian reformers – the founders of Lutheranism and Protestantism. The ideas of simplification were further developed in the teachings of the Bahais. But the teachings of the Bab cannot be considered only as an attempt at religious reformation; it also included the idea of organizing a fair society of the Babis [Kuznetsova N.A., 1983, p.206]. The Babids widely used Sufi-dervish terminology, and attached mystical meaning to individual words, letters and numerical combinations [Kuznetsova N.A., 1983, p. 211].

The death of Mohammed Shah in September 1848 caused the interregnum characteristic of Qajar rule, when numerous princes began to lay claim to the Shah's throne. The Babids took advantage of the political instability and openly opposed the Qajar government [Kuznetsova N.A., 1983, p.220].

The only indisputable fact is the uprisings in Mazandaran, Zanjan and Neyriz in 1848-1852, directed against the feudal system and the beginning of the enslavement of Iran by foreign capital. The driving forces of the Babid uprisings were peasants, artisans, the urban poor and small traders.

The second Nairiz uprising was the last uprising of peasants and artisans against the power of khans and ulemas, which took place under the banner of Babid ideas and was led by the disciples of the Bab. After the uprisings in Mazandaran, Zanjan, Yazd and Neyriz were suppressed, the peasants and artisans, who had lost their best forces during the uprisings, were no longer able to continue the armed struggle against their oppressors. Gradually they moved away from the movement, which began to lose its mass character. Attempts by the Babids to protest in Barfurush (Mazandaran) in the spring of 1852, in Zeyajan, in Azerbaijan and other parts of Iran were not supported by the broad masses of the people and were quickly crushed by the government. In 1852, the Babids gathered in Tehran and began preparing an attempt on Nasreddin Shah's life. As a result, the Shah was wounded [Ivanov M.S., p.128].

After the torture, one of the detainees said that the Babids were gathering in Azim's house in Zargyand. The boy serving in the house gave out the names of 223 Babids. All of them were arrested and executed, except Mirza Hussein-Ali Beh-Ullah. The Babids failed to revolt again, they were subjected to terror, after which they began to be executed in masse throughout the country. The Babids were drained of blood, intimidated by mass persecution and executions, and some stopped believing in the success of the fight against the Qajar rulers [Kuznetsova N.A., 1983, p. 224].

CONCLUSION

During the reign of the Qajar dynasty, the religious factor determined the internal and foreign policies of the Shahs. In the Qajar State, the Muslim clergy could influence the behavior and decisions of the shahs, relying on the Koran and Sharia Laws; the most revered figures were the ulema. The main goal of the shahs was to expand and maintain their political and geographical influence.

Islam influenced the way of life rather than the foreign policy of the Qajars. For example, the choice of an ally did not depend at all on religion, as evidenced by the reformist ideas of Nasreddin Shah. As for the first Qajar Shah Agha Mohammed, the first years of his reign prove that he sought to unite all Azerbaijani khanates and recognize his power. However, the Russian Empire prevented these plans. Internal contradictions and subsequent Russian-Persian wars weakened Qajar Iran and forced it to sign the Treaty of Gulistan in 1813 and the Treaty of Turkmanchay in 1828.

The main reasons for the weakening of the Shah's government were the underdevelopment of society and the lack of evolution of the socio-economic system. The Babid movements signaled growing popular discontent with the foundations of feudal society in Qajar Iran.

Besides, Iran was weakened not so much by subsequent wars as by internal contradictions or strife, and the natural outcome was the subsequent Russian-Persian wars, which ended with the conclusion of peace treaties.

Perhaps the Shah unwittingly used religion because it is a very convenient tool for taming the dissatisfied. Those dissatisfied with the internal policies of the Shah created a heretical teaching to unite the masses, because the masses could not rely on the dominant Shiite Islam in Iran, used by the political superstructure of the nomadic Qajar tribe. Therefore, something new appeared, different from the religion of the oppressors.

For objective reasons, the Qajars did not make any positive contribution to the development of society. It is quite natural that the discontent of artisans, peasants and merchants only increased. From this discontent arose the Babi faith, which attracted mainly artisans, peasants, and the petty trading bourgeoisie. A social explosion was inevitable.

If it were not for the teaching of Seyyid Ali Mohammed Shirazi, another, similar teaching would have arisen, for the essence is not in the teaching, but in the unifying idea - an idea that united the dissatisfied and allowed the settled population to resist the nomads.

REFERENCES

Azerbaycan tarihi (Uzag keçmişden 1870-ci illere geder). 3. cild, 1999. Bakü: Elm ve Tehsil, 500 s. [History of Azerbaijan (from the distant past to the 1870s). Volume 3, Elm ve Tehsil: Bakü, 1999, 500 p.].

Azerbaycan tarihi, 3. cild, Bakü, Elm, 1999, s.438 [History of Azerbaijan, volume 3, Baku, Elm, 1999, 438 p.].

Dalili H.A. (1979). Azerbaycanın cenub hanlıqları 18. esrin II yarısında. Bakü: Elm. [Dalili H.A. (1979). Southern khanates of Azerbaijan in the second half of the 18th century]. Elm: Bakü.

Doklad na rabochem soveshshanii "Gosudarstvenniy stroy stran Vostoka v novoye vremya". 16.06.1987), s.18 [Report at the workshop. "Public system of the countries of the East in modern times" 06/16/1987), p.18].

Gadjimuradov M.T. Vostochno-kavkazskoye napravleniye vneşney politiki Rossii v kontse 18. v.:zadeachi i metody ikh realizatsii. Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta, N4,

2014, s. 112 [Gadzhimuradov M.T. The East Caucasian direction of Russian foreign policy at the end of the 18th century: tasks and methods of their implementation. Bulletin of Dagestan State University, No. 4, 2014, p.23].

Gadzhi Murat Ibragimbeyli. Rossiya i Azerbaydzhan v pervoy treti XIX veka. Moskva: Nauka, 1969. c.16 [Hadji Murat Ibrahimyali. Russia and Azerbaijan in the first third of the 19th century. Moscow: Nauka, 1969. p.16].

Gözalova N. R. Abbas-Mirza i reorganizatsiya Iranskoy Armii v pervoy chetverti 19. veka. Vostok (Oriens), 2019, N6, s. 112, [Gyozalova N.R. Abbas Mirza and the reorganization of the Iranian Army in the first quarter of the 19th century. East (Oriens), 2019, No. 6, p.112].

Hamidova Shafiga. (2014). 18. esrin 2. yarısında Azerbaycan-Gürcüstan münasibetleri tarihinden. [From the history of Azerbaijan-Georgia relations in the second half of the 18th century]. Elm: Bakü, 427 p.

Hasanzade T.D. (2014). 18-19. esr Afsharlar ve Gacarlar Devrinin görkemli Azerbaycan türkləri. [Outstanding Azerbaijani Turks of the Afshars and Qajars of the 18th-19th centuries. Baku, p.96, 181].

İvanov M. S. (1937). Babidskiye vosstaniya v İrane (kand. disser.). [Babid uprisings in Iran (PhD dissertation). Moskova: İVR RAN, 40-41, 177 p.]

Kuznetsov O. Gyulistanskiy dogovor: 200 let spustya (Opyt istoricheskogo osmysleniya sobytiy russko-persidskoy voyny 1804-1813) // Kavkaz i globalizatsiya. T. 7, B. 3-4, 2013, s. 173 [Kuznetsov O. Treaty of Gulistan: 200 years later (Experience of historical understanding of the events of the Russian-Persian War of 1804-1813) // Caucasus and globalization. T. 7, V. 3-4, 2013, p.173].

Kuznetsova N. A. Iran v pervoy polovine 19. veka. Moskva, Nauka, 1983, s. 18, 33 [Iran in the first half of the 19th century. Moscow: Nauka, 1983, p. 18, 33].

Kuznetsova N. S. Evolution of the state apparatus of Qajar Iran (from the late 18th to the 60s of the 19th century. 1987.

Kuznetsova N. S. Evolyutsiya gosudarstvennogo apparata Kadzharskogo Irana (s kontsa 18 do 60-kh godov 19 v. [Kuznetsova N.S. The evolution of the state apparatus of Qajar Iran (from the late 18th to the 60s of the 19th century, p.].

Leviatov V.N. (1948). Oçerki istorii Azerbaydjana v 18. veke. [Essays on the history of Azerbaijan in the 18th century]. Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR: Baku, 227 p.

Magomedov N. A. Mezhdunarodnyye otnosheniya na Severo-Vostochnom Kavkaze v XVIII – pervoy treti XIX v. Makhachkala, 2019, s.156 [International relations in the North-Eastern Caucasus in the 18th – first third of the 19th centuries. Makhachkala, 2019, s.156].

Mahmudov Y. M. (2005). Azerbaycanin gısa dövletçilik tarihi. [Brief history of Azerbaijan's statehood]. Bakü: Tehsil, p.34.

Manifest der Zarin Katharina II. (22. Juli 1763)/ <https://germanhistory-intersections.org/de/migration/ghis:document-59>

Markova O. P. (1966). Rossiya, Zakavkazye i mejdunarodniye otnoşeniya v 18. veke. [Russia, Transcaucasia and international relations in the 18th century]. Moskova: Nauka, 323 p.

Martynenko A. K voprosu o sotsiokulturnykh osobennostyakh shiizma v Kadzharskom Irane. Sovremennyy musulmanskii mir. Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal Rossiyskogo islamskogo instituta. 2018, s.2 [Martynenko A. On the issue of socio-cultural characteristics of Shiism in Qajar Iran. Modern Muslim world. International scientific journal of the Russian Islamic Institute. 2018, p.2].

Mustafayev C. M. (1989). Severniye hanstva Azerbaydjana i Rossiya (konets 18. - naçalo 19. vv.), [Northern khanates of Azerbaijan and Russia (late 18th – early 19th centuries)]. Bakü: Elm, 128 p.

Mustafazadeh T. T. (2018). Rossiya i Azerbaydjanskiye hanstva vo vtoroy polovine 18-19 vekov: (sbornik dokumentov). [Russia and the Azerbaijani khanates in the second half of the 18th – 19th centuries: (collection of documents)]. Volume I. Bakü: Elm, pp.16-17, 22.

Mustafazadeh T. T. (2009). Ümumi Tarih. Derslik. [General history. Textbook]. Bakü: İgtisad Universiteti.

Rahimli G. R. (2018). Azerbaydjanskiye hanstva v diplomatiçeskikh otnoşeniyakh Turtsii, Rossii i İrana (vtoraya polovina 18. - naçalo 19. veka), [Azerbaijani khanates in diplomatic relations between Turkey, Russia and Iran (second half of the 18th – early 19th century)]. Bakü, 330 p.

Saray, M. (2010). Guzey ve Güney Azerbaycan türklerinin tarihi, [History of North and South Azerbaijani Turks]. Bakü: Sherg-Gerb, 724 p.

Suleymanov M. Ubiystvo Griboyedova – fakty yavnyye i taynyye // Zhurnal IRS, 2019, №2 (98), c.17 [Suleymanov M. Murder of Griboedov – obvious and secret facts // IRS Magazine, 2019, No 2(98), p.17].

Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları Bölümü Öğrencilerinin Türk Lehçe ve Edebiyatlarına Karşı Tutum ve Davranışlarının İncelenmesi (Özbek Türkçesi Örneği)*

Cüneyt Akın¹Ahmet Karaman² Sinan Saraçlı³Erhan Solmaz⁴

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 21.05.2024

Makalenin Kabul Tarihi: 25.06.2024

DOI: 10.54970/turkuaz.1487490

ÖZET

Üniversite öğrencilerinin kendi bölüm veya programlarındaki derslerinden duydukları memnuniyet, çeşitli faktörlere bağlıdır. Öğrencilerin aldıkları eğitime bağlı olarak gösterdikleri tutum ve davranışlar hem öğrenciler hem de öğretim üyeleri açısından daha etkili bir eğitim sağlanması için büyük önem taşır. Bu araştırmada, Türkiye'deki Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde okuyan öğrencilerin Türk lehçeleri ve edebiyatlarına yönelik tutum ve davranışları incelenerek, öğrencilerin bu bölüme ne kadar hazır oldukları ve bölümün hedeflerine ulaşma düzeyleri belirlenmiştir. Çalışmanın sonucunda, verilen derslerin amaçlarına ne ölçüde hizmet ettiğinin tespit edilmesi, müfredatların geliştirilmesi ve uygun öğretim yöntemlerinin belirlenmesine katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca, bu araştırmanın sonuçlarının, Türk dünyası dil ve edebiyat politikalarının oluşturulmasına da yardımcı olacağı düşünülmektedir. Araştırma kapsamında Afyon Kocatepe, Pamukkale, Muğla Sıtkı Koçman, Uşak ve Hacı Bektaş Veli Üniversiteleri'ndeki Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde okuyan öğrencilere uygulanan anket formu ile gerekli veriler toplanmış, öğrencilerin tutum ve davranışları demografik özellikleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Çok değişkenli istatistiksel teknikler kullanılarak analiz edilen veriler, SPSS ve LISREL paket programları aracılığıyla işlenmiş; betimleyici istatistiklerin yanı sıra, öğrencilerin tutum ve davranışları da modellenmiştir. Elde edilen bulgular, ilgili tablo ve grafiklerle sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları, öğrenci tutum ve davranışı, faktör analizi, Özbek Türkçesi

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

* Bu makale, 17.FENED.06 numaralı AKÜ-BAP projesinden üretilmiştir.

¹ Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar / Türkiye. E-posta: cuneytakin@aku.edu.tr,
ORCID Id: 0000-0002-6230-7222

² Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar / Türkiye. E-posta: ahkaraman03@gmail.com,
ORCID Id: 0000-0002-7106-3522

³ Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir / Türkiye. E-posta: ssaracli@balikesir.edu.tr,
ORCID Id: 0000-0003-4662-8031

⁴ Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Uşak / Türkiye. E-posta: solmazerhan81@gmail.com,
ORCID Id: 0000-0003-4842-4614

Examination of Modern Turkish Dialects and Literatures Students' Attitudes and Behaviours Toward a Turkish Dialects and Literatures (Example of Uzbek Turkish)

ABSTRACT

Student satisfaction with their courses and programs is influenced by various factors. The attitudes and behaviors that students exhibit based on the education they receive are crucial for providing more effective education for both students and faculty members. This study examines the attitudes and behaviors of students in Contemporary Turkish Dialects and Literatures departments in Turkey towards Turkish dialects and literatures, assessing their preparedness for the program and the extent to which the department's goals are being met. The aim is to determine to what extent the courses serve their intended purposes, contributing to the development of curricula and the identification of appropriate teaching methods. Additionally, the results of this research are expected to aid in the formulation of language and literature policies for the Turkish world. Data were collected through a survey administered to students in the Contemporary Turkish Dialects and Literatures departments at Afyon Kocatepe, Pamukkale, Muğla Sıtkı Koçman, Uşak, and Hacı Bektaş Veli Universities. The students' attitudes and behaviors were evaluated along with their demographic characteristics. The data were analyzed using multivariate statistical techniques and processed with SPSS and LISREL software packages. In addition to descriptive statistics, models of student attitudes and behaviors were developed. The findings are presented with relevant tables and graphs.

Keywords: Modern Turkish dialects and literatures, student attitude and behavior, factor analysis, Uzbek Turkish

1. ÖZBEK TÜRKÇESİ

Karahanlı, Harezmi Türkçelerinin devamı olarak 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılan bir edebî dil olan Çağataycanın günümüzdeki temsilcilerinden biri Özbekçe diğeri Yeni Uygurcadır (Eckmann, 2003). Çağatayca için Canpolat şu görüştedir: "Çağatayca, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinden sonra, bu dil ve edebiyat geleneklerinin üzerine kurulan, XIII. yüzyıldan başlayarak büyük bir kültür dili olarak gelişen Osmanlı ve Azerî lehçelerinin etkisi altında, yerli bölge ağızlarından, özellikle Andican ağızından yararlanılarak geliştirilen ve XV. yüzyılda Nevaî ile büyük bir edebiyat ve kültür dili haline getirilen ve XIX. yüzyıldan itibaren yerini bugünkü Özbek lehçesine bırakan bir Türk lehçesidir (Canpolat, 1995: 1).

XIX. yüzyılda oluşturulacak yazı dili konusunda iki görüş ortaya çıkmıştı: Yeni yazı dili ya tamamen konuşulan Özbekçeye dayalı olacak ya da mümkün olduğunca konuşulan Özbekçeye yakın olacaktı. Bu görüşlerden ilkinde göre Çağataycadan tam bir kopuş öngörülürken ikincisine göre Çağatayca belli bir oranda korunacak ama Arapça ve Farsça unsurlar yerini konuşulan Özbekçeye bırakacaktı (Laude-Cirtautas, 1977: 38-39).

Ancak Özbekçenin çeşitli diyalektleri varken bunlardan hangisinin yazı dilinde esas alınacağı da başka bir tartışma konusudur. Konuşan sayısı, edebiyat ve kültür merkezi olma özellikleri ile Tacikçenin etkisindeki şehir ağızları yazı dili olarak kabul edilmiştir. Bu durum ünlü sayısının Özbek yazı dilindeki ünlü sayısının azalmasına ve artlık-önlük uyumunun bozulmasına yol açmıştır.

Günümüzde Özbek Tili veya Özbekçe olarak adlandırılan Özbek Türkçesi, Özbekistan, Afganistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan ve Doğu Türkistan'da yaşayan Özbekler tarafından da konuşulmaktadır.

Özbek Türkçesinin diyalektleri:

1. Kıpçak lehçesi,
2. Oğuz lehçesi,
3. Karluk-Çiğil-Uygur lehçesi.

Karluk lehçesi de önemli ağız bölgelerine ayrılmaktadır:

1. Taşkent Ağzı 2. Fergana Ağzı 3. Semerkant-Buhara Ağzıları 4. Nemengan Ağzı 5. Andican Ağzı 6. Karşı Ağzı (Mirzayev vd., 1966)

2. ÖZBEK ALFABESİ

20. yüzyılda Özbeklerin üç defa alfabe değiştirdikleri bilinmektedir. 1929 yılında Arap alfabesinden Latin alfabesine, 1940 yılında Latin alfabesinden Kiril alfabesine ve nihayet 1993'te tekrar Latin alfabesine geçildi. Özbekistan Parlamentosu 1993 yılında yeni Özbek Latin alfabesini kabul etmiştir. 1993'te kabul edilen yeni Özbek Latin alfabesi 1995'te kısmen düzeltilmiştir (Eltazarov, 2010: 10).

21 Ekim 1989 tarihinde Özbek dilinin devlet dili olduğu kabul edilmiştir. 21 Aralık 1995'te Özbekçeye Devlet dili unvanı veriş hakkındaki kanun yeni düzenlemelerle yayımlanmıştır (Rasulova, 2016: 3). Latin esaslı Özbek alfabesi 6'sı ünlü 25'i ünsüz 31 harften meydana gelmiştir. Özbekistan'da 1995 yılından itibaren okullarda başlatılan Latin alfabeli öğretim sürecinin 2005 yılında tamamlanması kararlaştırılmıştır (Hamroyeva, 2016: 26).

Latin alfabesine geçiş sürecinin tamamlanması kararlaştırılmış olsa da Latin alfabesinin yanında Kiril alfabesi de kullanılmaktadır. Özbek alfabesinin yeniden düzenlenmesi ile ilgili çalışmalar Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesinin öncülüğünde günümüzde de sürdürülmektedir. Ancak diğer Türk yazı dillerinden farklı olarak Özbek Türkçesinde Tacikçenin etkisiyle ortaya çıkan yuvarlak a sesini göstermek için 'O-o' harfi kullanılmaktadır. Yalnızca Arapça ve Farsçadan gelen sözlerdeki uzun "a"ların değil "a" sesiyle başlayan Türkçe sözlerdeki "a" sesinin de "o" işaretiyle gösterilmesi Türk Dünyasında ortak alfabe kullanma noktasında önemli bir sorundur.

3. TÜRKİYE'DE ÖZBEK TÜRKÇESİ EĞİTİMİ

Türkiye'de Özbek Türkçesi eğitimi lisans, yüksek lisans ve doktora seviyesinde yapılmaktadır. Türkiye'de 2024 yılı itibarıyla on dokuz üniversitede Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü vardır. Bu bölümlerde Özbek Türkçesi ile ilgili mecburi ve seçmeli dersler bulunmaktadır. Bunun dışında Türk dili ve edebiyatı bölümlerinin birkaçında da seçmeli ders olarak okutulmaktadır.

Özbek Türkçesi eğitiminde karşılaşılan en önemli sorun alfabe sorunudur denilebilir. Hem Özbek Latin alfabesinde hem de Özbek Kiril alfabesinde iki farklı sesin tek bir işaretle gösterilmesi çeşitli okuma sorunlarına yol açmaktadır. Türk Dünyasında ortak bir alfabenin kabulü bu sorunun çözümüne yardımcı olacaktır. Özbek Türkçesi eğitiminde asıl sorun bölümlerde yeterli sayıda ana dili konuşurunun olmamasıdır. Özbekistan'daki üniversitelerle yapılan karşılıklı öğrenci ve öğretim elemanı değişim programlarıyla ve sosyal medyada bulunan çok sayıdaki programla bu

sorun kısmen giderilmektedir. Özbek Türkçesi ile kaynak bulma konusunda herhangi bir sıkıntı yaşanmamaktadır. Sanal ağdaki pek çok kütüphanede her düzeyde kaynak bulunabilmektedir.

Çalışmaya, bugüne kadar Çağdaş Türk Lehçeleri bölümlerindeki Türk lehçe ve edebiyatları derslerine ilişkin tutum ve davranışların ölçülmemiş olması nedeniyle gereksinim duyulmaktadır. Bu bağlamda alanyazına katkı sunulması amaçlanmaktadır. Araştırmanın problem cümlesi, “Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde Türk Türk lehçe ve edebiyatları derslerine ilişkin tutum ve davranışlar hangi düzeydedir?” cümlesidir.

4. YÖNTEM

Çalışma, nicel araştırma yöntemiyle yapılmıştır. Bu bağlamda, araştırmada, veri toplama süreci iki ana kısımdan oluşan bir anket ile gerçekleştirilmiştir. Anketin ilk bölümü katılımcıların demografik bilgilerini içerirken, ikinci bölümde ise öğrencilerin Özbek Türkçesi dilbilgisi konularına yönelik pozitif ve negatif tutumlarını değerlendirmek amacıyla 5'li Likert tipi (1. Hiç katılmıyorum, 5. Tamamen Katılıyorum) sorular bulunmaktadır.

Bu ölçekte, Veyis'in (2015) çalışmasından alınan soruların yanı sıra, alanında deneyimli kişilerle yapılan görüşmeler sonucunda araştırmacılar tarafından eklenen yeni sorular da kullanılmıştır. Ölçeğin güvenilirliğini test etmek için istatistiksel yazılımlar aracılığıyla Güvenilirlik Analizi, Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) ve Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yapılmıştır.

5. ÇALIŞMA GRUBU

Araştırma için minimum örneklem büyüklüğü Sekaran (1995) tarafından nicel araştırmalar için önerilen $n=s^2.z^2/d^2$ formülüyle hesaplanmıştır. Buna göre, standart sapma değeri $s=1, 0,05$ anlamlılık düzeyine karşılık gelen teorik değer $z=1,96$ ve etki büyüklüğü $d=0,1$ olarak alınmış olup, minimum örneklem büyüklüğü 385 olarak tespit edilmiştir. Bu kapsamda, 5 üniversitede uygulama gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın evrenini, 2017-2018 öğretim yılı güz döneminde Afyon Kocatepe Üniversitesi, Uşak Üniversitesi, Pamukkale Üniversitesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nin Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde öğrenim gören toplam 1500 öğrenci, çalışmanın örneklemini ise, yukarıda belirtilen üniversitelerin ilgili bölümlerindeki öğrencilerden, ilgili bölümde öğrenci olmak koşuluyla tesadüfi/rastgele olarak belirlenmiştir. Hazırlanan anket formundaki eksik ve doldurulmamış yanıtlar çıkarıldıktan sonra, analizler 1342 öğrenci verisi üzerinden yapılmıştır.

6. VERİLERİN ANALİZİ

Verilerin analizi bağlamında kullanılan Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA), genelde birbirleriyle ilişkili olduğu varsayılan j sayıda ölçülen değişkenin, k sayıda gözlemlenemeyen değişkenlerle ifade edilmesi amacıyla kullanılır (Henson ve Roberts, 2006). Başka bir deyişle, j adet değişken tarafından oluşturulan $j \times j$ boyutundaki korelasyon veya kovaryans matrisi (R-matris) içinde, bazı değişkenlerin azaltılması ve gruplandırılması suretiyle k adet gözlemlenemeyen değişkenlerle temsil edilmesi işlemidir (Field, 2005). Bu işlemler tümüyle R-matris üzerinden yürütülür. Analiz öncesi oluşturulan R-matris, işlemler sonucunda değiştirilir ve yeni bir R-matrise dönüştürülür. Açıklayıcı Faktör Analizi sonuçlarının doğruluğu, bu iki matris arasındaki farkın en aza

indirgenmesi ile belirlenir (Field, 2005; Tabachnick and Fidell 1989, Çolakoğlu ve Büyükekşi, 2014).

Tablo 1. Özbek Dilbilgisi, Cinsiyet Değişkeni İçin Grup İstatistikleri

	Cinsiyet	N	Ortalama	Standart Sapma
Olumlu Ortalama	Kadın	1033	3,3922	,89789
	Erkek	312	3,3874	,92332
Olumsuz Ortalama	Kadın	1031	2,4322	,94195
	Erkek	312	2,5391	,94139

Tablo 2. Özbek dilbilgisi, sınıf değişkeni için grup istatistikleri

	Sınıf	N	Ortalama	Standart Sapma
Olumlu Ortalama	1	305	3,2014	,74732
	2	374	3,6276	,90621
	3	341	3,4148	,93511
	4	277	3,2806	,95226
	5	38	3,1861	,80016
	Toplam	1335	3,3913	,90162
Olumsuz Ortalama	1	304	2,5514	,81156
	2	374	2,2545	,97268
	3	340	2,4884	,98891
	4	277	2,5153	,94236
	5	38	2,8602	,81132
	Toplam	1333	2,4533	,94078

Tablo 3. Özbek Türkçesi Dilbilgisi Ölçeğine Ait AFA Sonuçları Ve Cronbach's A Değerleri

Faktörler/Maddeler	Faktör Yüğü	Özdeğer	Açıklanan Varyans (%)	A
O OLUMLU				
01. Özbek Türkçesi Dil bilgisi sorularını çözmek beni mutlu eder	,905			
02. Özbek Türkçesi Dil bilgisi konularını çalışırken keyif alırım	,905			
03. Özbek Türkçesi dersi içerisinde dil bilgisi konuları zevklidir	,904	10,802	36,451	0,972
04. Özbek Türkçesi Dersinde dil bilgisi konuları anlatılırken mutlu olurum	,900			
05. Özbek Türkçesi Dil bilgisi sorularını çözmek bulmaca çözmek gibi eğlencelidir	,896			
06. Özbek Türkçesi Dil bilgisi konularını öğrenmek zevklidir	,888			
07. Özbek Türkçesi Dersinde anlatılacak konu dil bilgisi olduğunda sevinirim	,876			

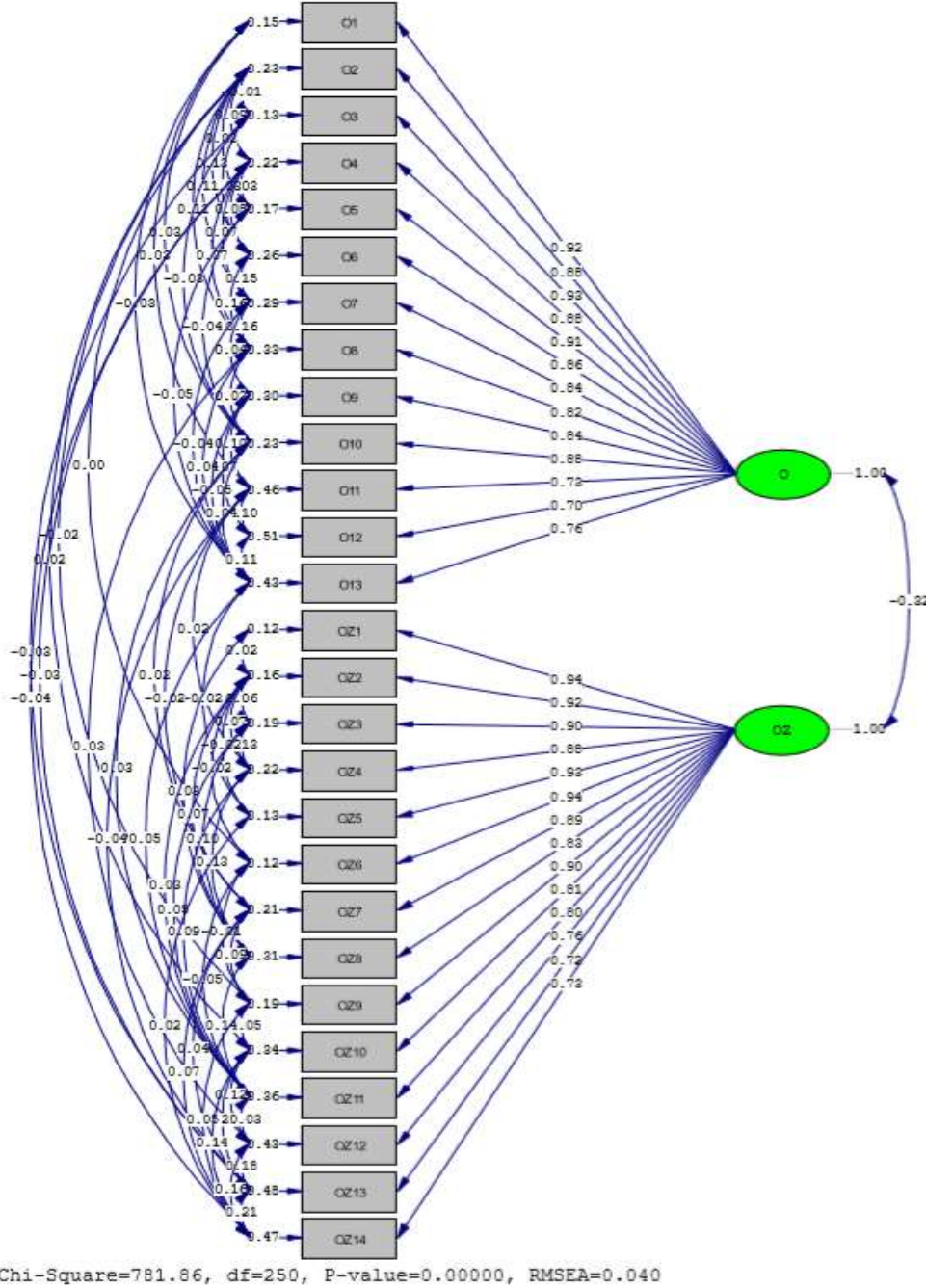
08. Özbek Türkçesi Dil bilgisi konuları eğlencelidir	,861
09. Özbek Türkçesi dersi dil bilgisi sayesinde güzeldir	,852
010. Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarına uygun cümle kurmak beni mutlu eder	,851
011. Özbek Türkçesi Dil bilgisi konuları basittir	,774
012. Özbek Türkçesi Okulda anlatıldıktan sonra dil bilgisi konularını evde tekrar ederim	,739
013. Özbek Türkçesi Dil bilgisi konularını dikkatle dinlerim	,735

Faktörler/Maddeler	Faktör Yüğü	Özdeğer	Açıklanan Varyans (%)	A
OZ OLUMSUZ				
OZ1. Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarını bilmek gereksizdir	,919			
OZ2. Özbek Türkçesi Dil bilgisi konularını öğrenmek gereksizdir	,918			
OZ3. Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarına uygun yazmak benim için önemli değildir	,913			
OZ4. Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarına uymak benim için önemsizdir	,913			
OZ5. Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarına uymaktan hoşlanmam	,912			
OZ6. Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarına uyarak konuşmak beni rahatsız eder	,911	9,863	40,008	0,977
OZ7. Özbek Türkçesi Dil bilgisi konuları sıkıcıdır	,883			
OZ8. Özbek Türkçesi Dersinde dil bilgisi konuları anlatılırken dinlemem	,877			
OZ9. Özbek Türkçesi Dil bilgisi konuları ilgimi çekmez	,874			
OZ10. Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarına uygun yazmak beni tedirgin eder	,839			
OZ11. Özbek Türkçesi Dil bilgisi konularını öğrenmek istemem	,827			
OZ12. Özbek Türkçesi dersi dil bilgisi konuları anlatılmadığı zaman güzel geçer	,780			
OZ13. Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarını anlamakta güçlük çekerim	,767			
OZ14. Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarını ezberlemek bana sıkıcı gelir	,759			

Tablo 1 incelendiğinde öğrencilerin Özbek Türkçesi dilbilgisi konuları hakkında olumlu düşünceleri 13 madde ile, Olumsuz düşünceleri ise 14 madde ile açıklanabilmektedir. Açıklayıcı faktör analizi sonucunda bu iki faktör toplam varyansın %76.459'unu açıklamaktadır.

Faktörler içerisindeki yükleri bakımından Olumlu Düşünceler için 0.905'lik yük ile O1 ve O2 değişkenleri, Olumsuz düşünceler için ise 0.919'luk yük ile OZ1 değişkenleri en etkili değişkenler olduğu görülmektedir. Her bir faktöre ait özdeğerler, varyans açıklama oranları ve Cronbach's Alpha değerleri de Tablo 4'te görülebilir.

Öğrencilerin Özbek Türkçesi dilbilgisi konuları hakkında Olumlu ve Olumsuz düşünceleri için yapılan DFA analizi sonuçları Şekil 2 ve Tablo 5'te verilmektedir.

Şekil 1. Özbek Türkçesi Dil Bilgisi Konusuna İlişkin DFA Analizi Sonuçları

Özbek Türkçesi dilbilgisi konuları hakkında öğrencilerin olumlu ve olumsuz düşüncelerine ilişkin Şekil 1'de verilen doğrulayıcı faktör analizi sonuçları incelendiğinde, ele alınan öğrencilerin olumlu düşünceleri üzerinde en etkili değişkenin 0.93'lük katsayı yükü ile O3 "Özbek Türkçesi

dersi içerisinde dil bilgisi konuları zevklidir.” değişkeni olduğu, olumsuz düşünceleri üzerinde etkili değişkenlerin ise 0.94'lük katsayı yükü ile OZ1 “Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarını bilmek gereksizdir.” ve OZ6 “Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarına uyararak konuşmak beni rahatsız eder” değişkenleri olduğu görülmektedir.

Çalışmanın uygulama kısmında yer verilen DFA sonuçlarına ilişkin uyum kriterlerinin yer aldığı Tablo 5 incelendiğinde tüm uyum kriterlerin mükemmel uyum sınırları arasında yer aldığı, dolayısıyla modelin istatistiksel olarak anlamlı bir model olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 5. Kurulan DFA Modeli İçin Uyum Kriterlerine Ait Değerler.

Uyum Kriterleri	Mükemmel Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	MODEL
RMSEA	$0 < RMSEA < 0.05$	$0.05 \leq RMSEA \leq 0.10$	0.040
NFI	$0.95 \leq NFI \leq 1$	$0.90 < NFI \leq 0.95$	0.99
NNFI	$0.97 \leq NNFI \leq 1$	$0.95 \leq NNFI \leq 0.97$	0.99
CFI	$0.97 \leq CFI \leq 1$	$0.95 \leq CFI \leq 0.97$	1.00
SRMR	$0 \leq SRMR < 0.05$	$0.05 \leq SRMR \leq 0.10$	0.045
GFI	$0.95 \leq GFI \leq 1$	$0.90 \leq GFI \leq 0.95$	0.96
AGFI	$0.90 \leq AGFI \leq 1$	$0.85 \leq AGFI \leq 0.90$	0.94

(Kaynak: Schermelleh-Engel et al., 2003).(RMSEA: Root Mean Square Error of Approximation, NFI: Normed Fit Index, NNFI: Non-Normed Fit Index, CFI: Comparative Fit Index, SRMR: Standardized Root Mean Square Residual, GFI: Goodness of Fit Index, AGFI: Adjusted Goodness of Fit Index)

6. TARTIŞMA VE SONUÇ

6.1. Çalışmanın beş üniversitenin (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Uşak Üniversitesi, Pamukkale Üniversitesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi) Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde öğrenim görmekte olan toplam 1500 öğrenciye uygulanmış olması, TÜBİTAK ölçeğinde yapılan çalışmalarda görülebilen bir uygulama niceliğini ortaya çıkarmış ve bu durum çalışmadan elde edilen verilerin çok sağlıklı ve sağlam olmasını sağlamaktadır kanaatindeyiz.

6.2. Tablo 1 incelendiğinde; ankete katılan öğrencilerin çoğunluğunun kadın olduğu ve bu öğrencilerin Özbekçe dilbilgisi konusundaki olumlu düşünceleri için ortalama puanları 3.3922 iken, bu değer erkek öğrenciler için 3.3874 olarak belirlendiği görülmektedir. Bu sonucu yorumladığımızda, kadın öğrencilerin erkek öğrencilere oranla, Özbek Türkçesi dilbilgisi konularıyla ilgili olumlu düşüncelerinin daha yoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, aradaki farkın çok az olması, erkek ve kadın öğrencileri yaklaşık olarak aynı olumlu görüşleri taşıdıkları yorumu yapılabilir.

6.3. Yine Tablo 1 incelendiğinde; olumsuz düşünceler için ise kadın öğrenciler için puan ortalaması 2.4322 iken erkek öğrenciler için bu değer 2.5391 olarak hesaplanmıştır. Buradan çıkarabileceğimiz sonuç ise, olumlu görüşleri birbirine çok yakın olan kadın ve erkek öğrencilerin, olumsuz görüşler söz konusu olduğunda erkeklerin, kadınlara göre daha yoğun olarak, yaklaşık 0,10 oranında farklı olduğudur. Şu halde, erkek öğrencilerin Özbekçe'ye karşı daha baskın olumsuz bakış açlarına sahip oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır.

6.4. Tablo 2’de sınıf dağılımlarına göre verilmiş olan ortalamalara bakıldığında, Özbek Türkçesi dilbilgisi konuları hakkında olumsuz düşünceye sahip öğrenciler için en yüksek ortalama değer 2.86 puan ile 5. Sınıf öğrencilerine ait iken, en düşük olumsuz düşünceye sahip öğrencilerin, 2.25 puanla 2. sınıftaki öğrenciler olduğu görülmektedir. Bu tespitlerden anlaşılmaktadır ki, başlangıçta Özbek Türkçesi dilbilgisi konularına karşı görülen olumsuz bakış, özellikle 2. sınıfta ve nispeten 3. sınıfta daha azalmakta, dördüncü sınıfta bu durum değişmekte ve daha da olumsuz olmaktadır. 5. Sınıftaki durumun, öğrencinin başarısızlığıyla bağlantılı olarak çok daha artmış olması muhtemeldir. Dolayısıyla, öğrencinin olumsuz tutum ve davranışlarını pekiştiren yaklaşımlardan uzaklaştırıcı ders anlatımı ve sınav soruları uygulanmalıdır.

6.5. Tablo 2’deki olumlu değerler incelendiğinde ise, yukarıdaki olumsuzluk tablosuna koşut olarak, özellikle 2. sınıfta ve nispeten 3. sınıfta daha olumlu, 1. ve 4. sınıflar için daha az olumlu ve özellikle 5. sınıflar için olumluluk düzeyi son derece düşük tespit edilmiştir.

6.6. Özbek Türkçesi dilbilgisi konuları hakkında olumlu ve olumsuz düşünen öğrenciler genel itibarıyla değerlendirildiğinde ise olumlu düşünen öğrencilerin bu düşüncelerinin, olumsuz düşünen öğrencilerden daha yüksek bir ortalamada olduğu dikkat çekici bir sonuçtur.

6.7. *O3. Özbek Türkçesi dersi içerisinde dilbilgisi konuları zevklidir* maddesi, 0,93 değer ile olumlu maddeler içinde çok yüksek bir orandadır. Buradan şunu anlıyoruz; şayet konular zevk alacakları bir tarzda anlatılırsa, öğrencilerin dilbilgisi konusundaki olumlu tutumlarında artış en yüksek seviyede sağlanmış olacaktır.

6.8. *OZ1 Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarını bilmek gereksizdir ve OZ6.Özbek Türkçesi Dil bilgisi kurallarına uyararak konuşmak beni rahatsız eder* maddeleri, 0,94 ortalama ile en yüksek oranlara sahip olumsuz maddeler olarak dikkati çekmektedir. Bu sonuçlar yorumlandığında, *OZ6* maddesi, Özbek Türkçesini pratikte kullanmayan öğrencilerin, Özbekistan’a gitmemiş olmalarının da etkisiyle, Özbek Türkçesi konuşmaya uzak durmaları ve soğuk bakmaları diye düşünülebilir. *OZ1* maddesinin yüksek oranda olumsuz değerlendirilmesi ise, Özbek Türkçesi derslerinde, dersin gramerinin ne kadar gerekli olduğunun daha ikna edici bir üslup ve ifadelerle anlatılmasının gerekliliği konusunda fikir vermektedir diye düşünüyoruz.

Anket uygulanan beş üniversitenin Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde öğrenim gören öğrencilerin Kırgız, Kazak, Tatar, Başkurt, Özbek, Uygur, Azerbaycan ve Türkmen lehçeleri ile ilgili dil ve edebiyat konularına yönelik tutum ve davranışları, Akın ve Saraçlı'nın yaptığı çalışmada genel olarak değerlendirilmiştir (Akın ve Saraçlı, 2018: 9-27). Sonuçlar değerlendirildiğinde, bu bölümlerdeki öğrencilerin söz konusu lehçelerin dil ve edebiyat konularına ilişkin olumlu tutum ve davranışlarının, olumsuz tutum ve davranışlarından daha yüksek olduğunu göstermiştir. Olumlu tutum sergileyen öğrencilerin genellikle ilgili gramer veya edebiyat derslerinden keyif aldıkları, bu dersleri eğlenceli buldukları ve bazı lehçelere ait dersleri (örneğin Türkmen edebiyatı) sabırsızlıkla bekledikleri gözlenmiştir. Bazı dersler, öğrenciler tarafından kendilerini geliştiren ve bakış açılarını değiştiren (örneğin Kırgız edebiyatı) dersler olarak görülmüş ve en yüksek olumlu ortalamalara sahip olmuştur. Cinsiyet verileri ışığında değerlendirildiğinde, neredeyse tüm anketlerde (Azerbaycan ve Türkmen edebiyatları dersleri hariç) kadın öğrencilerin olumlu tutum ortalamalarının erkek öğrencilerden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, kadın öğrencilerin dil ve edebiyat konularına yönelik tutum ve davranışlarının erkek öğrencilere oranla daha olumlu olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, anketlerdeki olumsuz ortalamalar erkek öğrenciler için daha yüksek çıkmıştır. Bu durum, erkek öğrencilerin kadın öğrencilere kıyasla lehçe dil ve edebiyat derslerine karşı daha isteksiz ve ilgisiz

olduklarını ortaya koymaktadır. Sınıf düzeylerine göre değerlendirildiğinde, olumlu tutum sergileyen öğrenciler için genel eğilim şu şekildedir: 1. sınıfta olumlu tutum ve davranışlar başlarken, 4. sınıfa kadar düzenli bir artış göstermekte ve 4. sınıfta en yüksek değerine ulaşmaktadır. Ancak, bölümü 5. sınıfa uzatan öğrencilerde bu olumlu grafik düşüş göstermektedir. Benzer şekilde, olumsuz tutum ve davranışlar da 1. sınıfta mevcut olup, 4. sınıfa kadar azalmakta, ancak 5. sınıfta tekrar artış göstermektedir. Bu artışın nedeni olarak, öğrencilerin genel başarısızlıklarının ve mezun olabilme endişelerinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Alanyazında konuyla ilgili literatüre bakıldığında, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde öğrenim gören öğrencilerin, Türk lehçe ve edebiyatlarına karşı tutum ve davranışlarına ilişkin çalışmaların yapılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın, bu nedenle özgün bir nitelik taşıyarak, örnek teşkil etmesi öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

Akın, C. (2018). Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Öğrencilerinin Türk Lehçe ve Edebiyatlarına Karşı Tutum ve Davranışlarının İncelenmesi. C. Akın (Ed.). Türk Dilinin Çağdaş Sorunları ve Çözüm Önerileri içinde (s. 9-27). İstanbul: Kesit Yayınları.

Canpolat, M. (1995). *Ali Şir Nevayî-Lisânü't-Tayr*. Ankara: TDK Yayınları.

Çolakoğlu, Ö. ve Büyükeksi, C. (2014). Açımlayıcı faktör analiz sürecini etkileyen unsurların değerlendirilmesi. *Karaelmas Journal of Educational Sciences*, 2, 58-64.

Eltazarov, J. (2010). *Özbekçe Öğreniyoruz*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Field, A. (2005). *Discovering statistics using SPSS (2nd ed.)*. London: SagePublication.

Hamroyeva, O. (2016). *Ona Tili*, Taşkent: Akademnashr.

Henson, R. K. ve Roberts, J. K. (2006). Use of Exploratory Factor Analysis in Published Research: Common Errors and Some Comment on Improved Practice. *Educational and Psychological Measurement*, 66(3), 393-416.

Laude-Cirtautas, I. (1977). On The Development of Literary Uzbek in The Last Fifty Years, *Central Asiatic Journal*, 21(1), 36-51.

Mirzayev M. vd. (1966). *Özbek Tili*. Taşkent: Okutuvçi Neşriyatı:

Rasulova, N. (2016). *5000 Savolga 5000 Javob*. Taşkent: Navro'z Yayınları.

Schermelleh-E. vd. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8, 31-51.

Sekaran, U. (1995). *Research Method for Business*, Hardcover.

Tabachnick, B. G. ve Fidell L. S. (1989). Using multivariate statistics. *California State University, Northridge, Harper Collins Publishers*.

Veyis, F. (2015) Türk edebiyatı dersine yönelik tutum ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması.
*Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkishor
Turkic*, 10(11), 1609-1620.

Kitap İncelemesi

Cengiz Aytmatov Fenomeni ve Azerbaycan

Mehman Hasanlı

Bengü Yayınları, Ankara, Aralık 2023.

ISBN: 978-625-6852-87-7

Afina BARMANBAY*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Kitap İncelemesi

Makalenin Geliş Tarihi: 27.04.2024

Makalenin Kabul Tarihi: 25.05. 2024

DOI: 10.54970/turkuaz.1474604

Content of this Journal is licensed under
Creative Commons Attribution NonCommercial
4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Millî olduğu kadar da evrensel olan Cengiz Aytmatov sanatı hakkında Türkiye’de değişik açılardan yaklaşılacak pek çok çalışma yapılmıştır. Fakat dünya edebiyatında veya en azından diğer Türk halklarının edebiyatında Aytmatov sanatının yeri ve çekisi ile ilgili Türkiye’de bir literatür eksikliği hissedilmektedir. Cengiz Aytmatov ve Türk dünyası konulu bilimsel etkinliklerin yanı sıra Türkiye dışındaki Türklerin konuyla ilgili kitap çalışmalarının Türkiye’de yayınlanması, alanındaki boşlukları giderebilir ve Cengiz Aytmatov sanatının ulusal ve evrensel yönleriyle bir bütün olarak görülmesini temin edebilir. Bu açıdan bakıldığında, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü öğretim üyesi Doç Dr. Mehman Hasanlı’nın kaleme aldığı *Cengiz Aytmatov Fenomeni ve Azerbaycan* kitabı, konuyla ilgili yeni akademik çalışmaların yapılmasına olanak sağlayacak bir araştırmadır. Bengü Yayınları’na okurlarıyla buluşan kitabı Türkiye Türkçesine aktaran Sefa Başımoğlu’dur. Kitabın editörleri Prof. Dr. Orhan Söylemez ve Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk Ateş’tir.

Kitapta; Cengiz Aytmatov’un hayatı ve sanatı ele alınmış, Kırgızistan ve Azerbaycan nesrinde konu ve fikir paralellikleri işlenmiş, Aytmatov ve Azerbaycan konusu ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kars-TÜRKİYE, E-posta: afina.barmanbay@gmail.com, ORCID Id: 0000-0001-8038-6668

Aytmatov'un Azerbaycan'daki yazarlara, kültür ve sanat insanlarına yazdığı mektuplar ve arşiv materyalleri çalışmaya zenginlik katarak Azerbaycan-Kırgızistan edebî ve kültürel ilişkilerinin manzarasını canlandırmıştır. Kitaba Ord. Prof. İsa Habıbbeyli tarafından "Ebedî Mohikan" isimli on bir sayfalık ön söz yazılmıştır. Aytmatov'u "edebiyat dünyasında sonsuzluğun sembolü" olarak nitelendiren Habıbbeyli (2023: 7) yazarı hem edebî hem de ebedi mohikan olarak değerlendirmiştir. Aytmatov eserlerinde geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk halklarının ortak kaderinin başarılı bir şekilde yansıtıldığını belirten Habıbbeyli, Kırgızistan ile Azerbaycan, aynı zamanda tüm Türk halkları arasındaki edebî ilişkileri yansıtması bakımından *Cengiz Aytmatov Fenomeni ve Azerbaycan* adlı çalışmanın önemini vurgulamıştır.

Kitapta Cengiz Aytmatov'un sanatı anlatılırken hikâyeciliği, povestleri, romanları, tiyatro eserleri ve şiirleri tek tek ele alınmıştır. *Cengiz Aytmatov: Hayatı ve Eserleri* adlı ilk bölümde öncelikle Kırgız yazılı edebiyatının doğuşuna ve gelişim sürecine değinilmiştir. Aytmatov'un hayatını ve edebî kişiliğini ayrıntılı bir şekilde ele alan Mehman Hasanlı, yazarın hayatı ile eserleri arasında başarılı bir şekilde bağlantı kurmayı sağlamıştır. Örneğin, *Selvi Boylum Al Yazmalım*'ın İlyas ve *Beyaz Gemi*'nin Gulubey gibi karakterlerinin Aytmatov'un çocukluğundaki şoförlük hayalinin izlerini taşıdığına dikkat çekilmiştir (Hasanlı, 2023: 30).

Cengiz Aytmatov'un Hikâyeciliği başlığı altında yazarın *Gazeteci Dzyuyo*, *Aşım*, *Biz Daha Da İleriye Gidiyoruz*, *Talas'ın Kıyısında*, *Kuraklıkta*, *Beyaz Yağmur*, *Baydamtal Irmağı'nda*, *Rakipler*, *Kızıl Elma*, *Oğulla Buluşma*, *Asker Çocuğu*, *Yıldırım Sesli Manasçı*, *Bulgar Kızı*, *Öldür ya da Öldürme* isimli toplam 14 hikâyesi tek tek incelenmiştir. *Kızıl Elma* öyküsüyle birlikte Aytmatov eserlerinde eski mit metinlerinin ve mitolojik sembollerin izlerinin görülmeye başlandığını belirten Mehman Hasanlı, bu çizginin gelişerek daha sonraları yazacağı eserlerinin ana fikrini ve çekirdeğini oluşturduğunu belirtmiştir (Hasanlı, 2023: 48).

Cengiz Aytmatov'un Povestleri başlığı altında *Yüz Yüze*, *Cemile*, *Deve Gözü*, *İlk Öğretmen*, *Selvi Boylum Al Yazmalım*, *Toprak Ana*, *Elveda Gülsarı*, *Beyaz Gemi*, *Erken Gelen Turnalar (Sultanmurat)*, *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*, *Cengiz Han'a Küsen Bulut* olmak üzere kitapta toplam 11 povest incelenmiştir. Bu povestlerin Aytmatov nesrinin bel kemiğini oluşturduğu (Hasanlı, 2023: 84) belirtilmiştir. Sovyet döneminde sıkça kullanılan povest türü artık ortadan kalkmak üzeredir. Povest türü Türkiye'de *uzun hikâye* olarak adlandırılmaktadır. Aslında povestler, roman ile uzun hikâye arasında geçiş niteliğindedir fakat günümüzde pek çok povest "roman" olarak kabul görmektedir. Bu husus, Aytmatov'un bazı povestleri için de geçerlidir. Mehman Hasanlı, *Beyaz Gemi*, *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*, *Cengiz Han'a Küsen Bulut* adlı povestlerin roman türü özelliklerini taşıdığını belirtmiştir. *Beyaz Gemi* eserini yazarın sadece povestleri arasında değil, aynı zamanda hikâyeciliğinde de yeni bir aşamanın başlangıcı olarak gören Hasanlı, *Yüz Yüze* povestini Aytmatov nesrinde ciddi bir dönüş noktası olarak nitelendirmiştir. *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek* povesti, mitolojik içeriği bakımından yazarın en güzel eseri olarak değerlendirilmiştir. Şöyle ki, "Anlatıda gerçeklik ile gerçek dışı arasındaki sınırlar, mit metni ile yazarın hayal gücü o kadar şeffaftır ki, birinden diğerine geçiş hissedilemez" (Hasanlı, 2023: 83). *Elveda Gülsarı* povesti, Hasanlı'ya göre Cengiz Aytmatov ruhunu ve kişiliğini en iyi şekilde ortaya çıkaran eserdir.

Cengiz Aytmatov'un Romanları başlığı altında *Gün Olur Asra Bedel*, *Kıyamet (Dişi Kurdun Rüyaları)*, *Kassandra Damgası*, *Dağlar Yıkıldığında (Ebedi Gelin)* isimli dört roman ele alınmıştır. Aytmatov nesri *Gün Olur Asra Bedel* romanıyla doruk noktasına ulaşmıştır (Hasanlı, 2023: 126). *Dağlar Yıkıldığında (Ebedi Gelin)* romanı ise Aytmatov dehasının mükemmel sonucu olarak değerlendirilmiştir. Hasanlı, Aytmatov'un bu dört romanla dünya romancılığına damgasını vurduğunu belirtmiştir.

Cengiz Aytmatov'un Tiyatro Eserleri başlığı altında Aytmatov'un Kaltay Mahammadcanov ile birlikte yazdığı *Fuji-Yama* ve Muhtar Şahanov ile birlikte yazdığı *Sokrat'ı Anma Gecesi* isimli iki eseri ele alınmıştır. *Fuji-Yama* draması Aytmatov'un insanlığın geleceği ile ilgili endişelerinin ifadesi olarak nitelendirilmiştir. *Sokrat'ı Anma Gecesi* adlı oyun ise Kazak ve Kırgızların geçmişini, bugünü ve geleceğini tarihsel örneklerle gösteren bir eser olarak değerlendirilmiştir (Hasanlı, 2023: 174).

Cengiz Aytmatov'un Tiyatro Şiirleri başlığı altında *Ekincinin Duası*, *Issık Göl'e Hasret*, *Rüzgâra Hitap*, *Dağ Geçidinde*, *Yeni Ay İçin* isimli şiirler ele alınmıştır. Aytmatov'un hikâye, povest ve romanları şiirselliği ile dikkat çekmektedir. Bu bakımdan Mehman Hasanlı'nın Aytmatov nesrinin esrarengiz bir çağrı ve dua özelliklerinden bahsetmesi manidardır. *Ekincinin Duası*, Aytmatov eserlerinin farklı temalarının genelleştirilmiş şiirsel bir yansıması olarak nitelendirilmiştir. Hasanlı'ya göre Aytmatov'un nesir eserlerinde yer alan şiirler, doğaya seslenen bir şamanın dualarını hatırlatmaktadır (2023: 177). Gerçekten de dünyaya, doğaya seslenen şiir kahramanlarının duaları, Aytmatov ideallerinin tercümanıdır.

Kitapta Cengiz Aytmatov'un hayatı ve sanatı ayrıntılı bir şekilde incelendikten sonra *Kırgız ve Azerbaycan Nesrinde Konu ve Fikir Paralellikleri* ele alınmıştır. Bu bölüm iki alt başlıktan oluşmaktadır. Öncelikle Cengiz Aytmatov ve İsa Hüseyinov'un povestlerinde savaş konusu ele alınmıştır. Sovyet dönemine kısa bir yolculuk yapılarak Kırgızistan ve Azerbaycan'daki sosyal, siyasi, tarihî paralelliklerden bahsedilmiştir. Sovyetlerin Repressiya dönemi ve ardından İkinci Dünya Savaşı yılları üzerinde durulmuştur. Bilindiği üzere, Sovyetler Birliğinde İkinci Dünya Savaşı SSCB halkları için "Büyük Vatan Muharebesi" olarak lanse edilmiş ve bu düşüncüyü tüm Sovyet halklarının bilinçaltına yerleştirmek için inanılmaz bir çaba sarf edilmiştir. Doç Dr. Mehman Hasanlı, bu hususa dikkat çekerek hem Azerbaycan hem de Kırgızistan halkı için bu savaşın gerçek mahiyetini ve sıradan halk için neler ifade ettiğini ortaya koymayı başarmıştır. Türkiye'deki Kurtuluş Savaşı'nın Türk halkı için bir onur ve şeref meselesi olduğuna değinerek SSCB halklarının çoğu için İkinci Dünya Savaşı'nın vatan değil, bir insanlık savaşı olduğuna dikkat çekmiştir. "Mevcut savaş, sıradan Azerbaycan köylüsü gibi Kırgız halkı için de anlaşılmazdı" (Hasanlı, 2023: 188). Kitapta Cengiz Aytmatov'un İkinci Dünya Savaşı ile ilgili povestleri ile Azerbaycan nesrinin önde gelen isimlerinden İsa Hüseyinov'un aynı konudaki povestleri karşılaştırılmıştır. İsa Hüseyinov'un *Tütek Sesi* ve *Saz* povestleri ile Aytmatov'un *Yüz Yüze*, *Cemile*, *Toprak Ana*, *Erken Gelen Turnalar* gibi povestlerinin ortak noktaları tespit edilerek şöyle sıralanmıştır:

- Her iki yazar SSCB rejimi döneminde aynı süreçten geçmiş ülkelerde yaşayıp faaliyet göstermişlerdir;
- Her iki yazar 1928 doğumludur ve aynı savaşın acısını yaşamışlardır;
- Coğrafi yönden uzak olmasına rağmen her iki yazarın eserlerinde tasvir edilen mekânlar birbirine pek fazla benzemektedir;
- Her iki yazar Türk'tür ve bu hususun her iki yazarın sanatında önemli bir etkisi vardır;
- Her iki yazarın savaşla ilgili eserlerinde otobiyografik unsurlar oldukça güçlüdür (Hasanlı, 2023: 189).

Kırgız ve Azerbaycan Nesrinde Konu ve Fikir Paralellikleri bölümünün ikinci kısmında ise Aytmatov'un *Cengiz Han'a Küsen Bulut* povesti Yusuf Samedoğlu'nun ünlü *Kıyamet Günü* romanıyla karşılaştırılmış ve her iki eserin başlıca konusu olan Repressiya meselesi incelenmiştir. Ayrıntılı paralellikler üzerinde duran Mehman Hasanlı, yazarların hayatlarından yola çıkarak yarattıkları karakterler arasında bağlantılar kurmuştur. Aytmatov'un babası Törekul ile Yusuf

Samedoğlu'nun babası ünlü şair Samet Vurgun'un Repressiya döneminden etkilenen kaderlerinin her iki yazarın eserlerinde nasıl can bulduğu orijinal bir bakış açısıyla incelenmiştir. Cengiz Aytmatov'un ve Yusuf Samedoğlu'nun trajik olaylara yaklaşımları yazarların otobiyografileriyle ilişkilendirilmiştir. *Cengiz Han'a Küsen Bulut* povesti ile *Kıyamet Günü* romanı, Rusya hegemonyası altındaki tüm Türk illerindeki yaşanmışlıkları büyük bir ustalıkla nakşetmiştir. Bu konuya vurgu yapan ve her iki eseri "roman içinde roman" olarak değerlendiren Mehman Hasanlı'ya göre tüm olumsuz ve trajik olaylara rağmen her iki yazar, yüce adaletin tecelli etmesine olan inançlarını kaybetmemişlerdir.

Cengiz Aytmatov'un Azerbaycan'la İlişkileri başlığı altında Aytmatov ile Azerbaycan'ın önde gelen yazarları, şairleri, sanatçıları, kültür dünyasının önde gelen isimleri ve siyasi figürleri arasındaki ilişkiler ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Bu ilişkiler, öncelikli olarak Kırgız ve Azerbaycan halklarının Türk kökenli olması ve SSCB dâhilinde aynı kaderi paylaşması ile açıklanmıştır. Mehman Hasanlı'nın tespitine göre Cengiz Aytmatov *Cemile* adlı eserini yayınlamadan önce ilk defa İsmail Caferpur adlı Azerbaycanlı arkadaşına okumuştur (Hasanlı, 2023: 237). Kitapta, Aytmatov'un Azerbaycan ile edebî ilişkileri detaylı bir biçimde irdelenmiştir.

Cengiz Aytmatov'un Azerbaycan'da Araştırılması başlığı altında 1970'lerde P. Halilov'un, 2000'li yıllardan itibaren İ. Habibbeyli, L. Gerayzade, V. Rüstemezade, N. Caferov, A. Emrahoğlu, T. İsmailov, U. Hüseynova, E. Guliyev, B. Vahabzade gibi isimlerin Aytmatov hakkında yaptıkları çalışmalara değinilmiştir. Cengiz Aytmatov eserleri dünya dillerine 1960'lı yıllardan itibaren çevrilmeye başlanmıştır. *Cengiz Aytmatov'un Eserleri Azerbaycan Türkçesinde* başlığı altında 1960'lı yıllardan günümüze kadarki süreç ele alınmıştır. Azerbaycan'da ilk defa 1961'de yayınlanan ilk eseri, Aytmatov'un 1958'de yazdığı ve kendisine dünya çapında ün kazandıran *Cemile* povestidir. Eseri Azerbaycan Türkçesine Gilman Musayev aktarmıştır. 1960'lı yıllardan başlayarak T. Aliyev, G. Alibeyov, İ. İbrahimov, E. Eylisli, H. Aliyev, İ. İbrahimov, 1990'lı yıllarda V. Rüstemezade, V. Alihanlı, M. Osmanoğlu, 2010'lu yıllarda İ. İlyaslı, N. Cabbarlı, M. Hasanlı vd., Aytmatov'un eserlerini Azerbaycan Türkçesine aktaran isimlerdir. 2004 yılında Azerbaycan'da Latin harfli toplu yayın uygulamasından sonra Cengiz Aytmatov'un aynı yılda 2 ciltlik Seçilmiş Eserleri ilk defa Latin alfabesiyle yayınlanmıştır. 2009 ve 2014 yıllarında bu neşirler tekrarlanmıştır. En son 2023'te N. Abdülrahman'ının Aytmatov'dan çevirdiği roman, povest ve hikâyelerden oluşan kitabı Kırgızistan devleti tarafından takdir edilmiştir. Böylece, başlangıcından günümüze kadar Aytmatov eserlerinin Azerbaycan Türkçesine sistemli ve başarılı bir şekilde aktarıldığı ve defalarca yayınlandığı görülmektedir. Bu süreçten bahsederken Doç Dr. Mehman Hasanlı çevirmen, kitapları hazırlayan ve kitaplara ön söz yazan isimleri de belirterek 1960'lardan günümüze kadarki dönemin genel manzarasını oluşturmuştur. Bu manzara, başlangıcından beri Aytmatov'un şahsına ve eserlerine olan ilginin hiç eksilmediğini göstermektedir; çünkü Cengiz Aytmatov adeta Azerbaycan aydınlarının duygu ve düşüncelerinin tercümanı olmuştur.

Sovyet döneminden bu yana Aytmatov eserleri Azerbaycan sahnelerinde defalarca oynanmıştır. Kitabın *Cengiz Aytmatov'un Eserleri Azerbaycan Tiyatrosunda* başlığı altında bu konu ele alınmıştır. İlk olarak 1966 yılında Aytmatov'un *Toprak Ana* povestinin sahneye uyarlandığı hakkında bilgi verilmiştir. 1986'da yazarın *Gün Olur Asra Bedel* eseri de uyarlanarak Azerbaycan sahnesinde oynanmıştır. *Fuji-Yama* ve *Sokrat'ı Anma Gecesi* isimli tiyatro eserleri defalarca sahnelenmiştir. 2004'te yazarın *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek* povesti de sahneye uyarlanmıştır. 2013'te *Gün Olur Asra Bedel*, Azerbaycan'da "Mankurt" adıyla sahnelenmiş ve büyük ilgi görmüştür.

Kitabın sonunda kullanılan fotoğraflar çalışmaya başka bir renk katmıştır. Cengiz Aytmatov'un Süleyman Rüstem, Mirza İbrahimov, Resul Rıza, Mirvarid Dilbazi, Bahtiyar Vahabzade, Anar, İsa

Habibbeyli, Cevad Heyyet, Sabir Rüstemhanlı gibi isimlerle, ayrıca cumhurbaşkanları Haydar Aliyev ve İlham Aliyev ile olan fotoğraflar Aytmatov ve Azerbaycan konusunun görsel sunumu niteliğindedir.

Cengiz Aytmatov Fenomeni ve Azerbaycan kitabı, ciddi bilimsel araştırmalar sonucunda ortaya koyulan ve Aytmatov'un çağdaş Azerbaycan edebî hayatındaki yeri hakkında dolgun tasavvur oluşturan donanımlı bir eserdir. Cengiz Aytmatov sanatını Türk kültürünün bir parçası olarak gösteren bu özgün çalışma, alanındaki boşluğu dolduracaktır. 23.04.2024 tarihinde Kırgızistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanlarının katılımıyla Bakü'de gerçekleştirilen Cengiz Aytmatov anıtının açılış töreni Aytmatov ve Azerbaycan konusunun, dolayısıyla ortak Türk kültürü meselesinin güncelliğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Habibbeyli, İ. (2023). Ön Söz. Ebedî Mohikan. *Cengiz Aytmatov Fenomeni ve Azerbaycan*. Ankara: Bengü, s. 7-17.

Hasanlı, M. (2023). *Cengiz Aytmatov Fenomeni ve Azerbaycan*. Ankara: Bengü.